T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ANADOLU'DAKİ ARAMİ KRALLIKLARI VE ARAMİ KÜLTÜRÜ

Yüksek Lisans Tezi

HANDE ÇEÇEN

İstanbul, 2007

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

TARİH Anabilim Dalı ESKİÇAĞ TARİHİ Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi HANDE ÇEÇEN nın ANADOLUDAKİ ARAMİ KRALLIKLARI VE ARAMİ KÜLTÜRÜ adlı tez çalışması ,Enstitümüz Yönetim Kurulunun 19.07.2007 tarih ve 2007-8/30 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/~~oyçokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Öğretim Üyesi Adı Soyadı	**İmzası**
Tez Savunma Tarihi	27.09.2007	
1) Tez Danışmanı :	**PROF. DR. KEMALETTİN KÖROĞLU**	.....
2) Jüri Üyesi :	PROF **~~DOÇ~~. DR. VEDAT ÇELGİN**	.....
3) Jüri Üyesi :	**PROF. DR. SELÇUK MÜLAYİM**	.....

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ANADOLU'DAKİ ARAMİ KRALLIKLARI VE ARAMİ KÜLTÜRÜ

Yüksek Lisans Tezi

HANDE ÇEÇEN

Danışman: PROF. DR. KEMALETTİN KÖROĞLU

İstanbul, 2007

ÖNSÖZ

2004 yılında başlamış olduğum Eskiçağ Tarihi Anabilim dalı yüksek lisans programında aldığım bir ders yılının ardından araştırma konusu olarak Anadolu kültür tarihinde önemli yeri olan sanat eserlerinin atfedildiği Aramileri seçtim. Bu alt kültürün Yakındoğu ve dolayısıyla Anadolu tarihine yaptığı kültürel katkılar ilgimi çekti. Bu topluluğa ilişkin ilk Türkçe yayını gerçekleştirmek de beni gerçekten heyecanlandırdı. Aramilerden söz eden tüm kaynakların İngilizce, Almanca ve diğer yabancı dillerde olması bu çalışmanın tamamlanma sürecini biraz yavaşlattı.

İlk olarak bana bu konuyu öneren, çalışmalarım sırasında beni sabır ve anlayışla sürekli destekleyen, görüş ve değerlendirmeleriyle beni yönlendiren değerli hocam Sayın Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu'na sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışmalarım sırasında ilgili literatüre ulaşmamda büyük yardımlarını gördüğüm Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi ve Fransız Anadolu Kültür Araştırmaları Enstitüsü kütüphane çalışanlarına ve her konuda katkı ve yardımlarını esirgemeyen aileme de ayrıca teşekkür ederim. Bununla beraber bu çalışmanın SOS-YLS–080805–0181 no.lu dosya kapsamında, Marmara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu desteğinde gerçekleştirildiğini belirtmek ve bu bağlamda ilgili komisyon yetkililerine teşekkür etmek isterim.

İstanbul 2007 Hande ÇEÇEN

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

1. GİRİŞ……..1

1.1 Araştırmaların Tarihçesi……..2
1.2 Çalışmanın Kapsamı……3
1.3 Çalışmada Uygulanan Yöntem……4

2. ARAMİLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

2.1 Aramilerle İlgili Köken Tartışmaları……..6
2.2 Aramilerin Ortaya Çıktığı ve Yayılım Gösterdiği Coğrafya…….10
2.3 Aramilerin Siyasi Oluşumları ve Toplumsal Yapısı……..12

3. ARAMİ – ASSUR İLİŞKİLERİ

3.1 Siyasi İlişkiler……24
3.2 Sanat ve Kültür Alanında Arami-Assur İlişkileri……..39

4. ARAMİLERİN ANADOLU' DAKİ SİYASİ OLUŞUMLARI

4.1 Sam'al – Zincirli……...42
4.2 Bit Bahiyani – Guzana……..48
4.3 Bit Zamani……53

5. ARAMİLERE İLİŞKİN KÜLTÜREL UNSURLARIN TANIMLANMASI

5.1 Aramilerde Dil ve Literatür…….....56
5.2 Aramilerde Sanat ve Kültür……..63
5.3 Aramilerde Din…….67

6. SONUÇ……70
KAYNAKÇA……..73
EKLER
Resimler (1–30)
Haritalar (1–2)
Kral Listeleri
Yazıtlar

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu oluşturan Aramilerin Anadolu'ya geliş süreci, Bronz Çağının sonunda tüm Yakındoğu'yu etkileyen göç dalgalarıyla aynı döneme rastlar. On ikinci yüzyıl başları, tarihte tüm Yakındoğu ve çevresinde büyük karışıklıkların ve değişimlerin yaşandığı 'Karanlık Çağ' olarak adlandırılan bir dönemdir. Hakkında çok az bilgi sahibi olunan bu dönemde, Anadolu'da Hitit İmparatorluğu yıkılır; Mezopotamya'nın güneyinde Kassit egemenliği çözülür, yine Mezopotamya'nın kuzeyinde ise Assur İmparatorluğu zayıflamaya başlar. Bununla beraber Ege kökenli Deniz Kavimleri, Akdeniz'i, Anadolu'nun iç bölgelerini ve Doğu Akdeniz sahillerini etkileyen yıkımlara neden olurlar. Bu istilalar sonucu Doğu Akdeniz'de Levant, Ugarit ve Hatti düşer; 'Deniz Kavimleri'ne bir tek Mısırlı III. Ramses direnir ve Yakındoğu'nun çehresini değiştiren bu Kavimler hakkında da şöyle bir yorum yapar:

> *" Kuzeydeki ülkelerde, adalarda kargaşa oldu, birden bir kargaşa aldı götürdü. Kimse önlerinde duramadı, Hatti, Kode, Karkamış, Arzava, Alaşiya, onlar birden harap oldular. Onlar bir yerde, Amurru'da bir ordugah kurdular. Onlar halkını ülkelerinde yalnız bıraktılar.*
>
> *Onlar (deniz kavimleri), önlerinde bir ateşle Mısır'a doğru geldiler. Onların ana güçleri, Peleset, Tjekker, Şekeleş, Denyen ve Veşeş idi. Bu ülkeler birleşikti ve onlar ellerini dünyanın çevresine kadar yaydılar. Onların kalpleri atılgan ve planlarla doluydu."*[1]

III. Ramses'in bu söyleminde yer alan Filistin halkı, Doğu Akdeniz kıyılarına yerleşerek İsraillilerle Kenan topraklarını paylaşır. Bu, yine Suriye'deki Sutû, Ahlamû ve hepsinden önemlisi Assurluların Arami olarak tanımladığı Batı Sami

[1] Pritchard 1969: 262–263.

pastoralistlerinin[2] hareketlerinin arttığı bir dönemdir. Babil'de Assurluların zayıflığını ve Hitit İmparatorluğunun Suriye ve Anadolu'da çöküşünü fırsat bilen bu gruplar, Fırat'ı geçmeye ve Mezopotamya'nın içlerine kadar girmeye başlarlar.

Bu dönemde Anadolu topraklarına bakıldığında ise Frigyalıların artık bu topraklara yerleşmeye başladığı, Luvilerle beraber Anadolu ve Hitit İmparatorluğunun eski halklarının kendilerine yeni topraklar arayarak Anadolu yaylasının güneydoğusuna doğru yer değiştirdikleri görülür. Bu kargaşada bir tek Hitit kökenli sülaler tarafından yönetilen Karkamış Krallığı ayakta kalır, en az yıkımla siyasi varlığını devam ettirir. Karkamış ile beraber, bu göç dalgalarından en az etkilenen bölgeler olarak göze çarpan Anadolu'nun güney ve güneydoğu bölgelerinde, geleneksel Hitit kültürünü bir süre daha devam ettirecek olan Melid, Gurgum, Sam'al, Kue, Azitavanda, Kummuh, Pattina, Tabal gibi Geç Hitit kent-devletleri ya da literatürdeki diğer tanımla Suriye-Hitit devletleri ortaya çıkmaya başlar. Landsberger, adı geçen bu Geç Hitit devletlerine Yahan (Arpad, Bit Agusi), Luhuti (Halman, Hatarikka) ve Hamat'ı da dahil eder.[3]

'Karanlık Çağ', siyasal, ekonomik ve kültürel gelişmeleri de beraberinde getirdiğinden aynı zamanda Bronz Çağının sonu, Demir Çağının başlangıcı olarak da görülür. Bu dönemde bakır ve kalay ticaretinin kesintiye uğraması üreticileri demir madenini kullanmaya zorlar[4], bu madenin yaygın kullanımı da ilgili çağa adını verir.

1.1 Araştırmaların Tarihçesi

Semitik araştırmaların ve Arami yerleşimlerine ait kazı çalışmalarının daha eskiye dayanmasına karşın Arami isminin doğrudan anıldığı çalışmaların 1900'lü yıllardan itibaren gerçekleştirildiği görülür. Aramiler konusundaki ilk çalışmalar arasında E. G. H. Kraeling (*Aram and Israel,* 1918), R. T. O'Callaghan (*Aram*

[2] Krader 1959: 499. Pastoralizm, geçimleri evcil sürü hayvanlarına bağlı, sürülerini en iyi şekilde beslemek amacıyla farklı bölgelere mevsimsel göçler düzenleyen insanların yaşam biçimi olarak tanımlanır.

[3] Landsberger 1948: 22–23.
[4] Macqueen 1995: 1100.

Naharaim, 1949) ve A. Dupont-Sommer'in (*Les Arameens*, 1949) çalışmaları öne çıkar. Sonrasında S. Moscati, A. Malamat, A.R. Bowman ve H. L. Ginsberg gibi Semitistlerin çalışmaları ile karşılaşılır. J. C. Greenfield, E. Lipinski, H. Sader ve R. Zadok bu konuda en güncel araştırmaları ve derlemeleri yapan bilim adamlarıdır.

Türkiye'de ise Arami ismi, Ekrem Akurgal ve Muhibbe Darga tarafından arkeolojik açıdan yapılan irdelemelerde, satır aralarında anılmış; Ali Dinçol tarafından da bir ansiklopedi maddesi olarak kaleme alınmıştır. Bunun dışında Aramiler, Süryaniler ve Keldaniler gibi dini gruplarca, genelde linguistik açıdan önemsenmiş ve anılmış bir gruptur. Türkiye'de bu adı geçen kişilerin ve grupların çalışmaları dışında herhangi bir yayına konu edilmemişlerdir.

1.2 Çalışmanın Kapsamı

Demir Çağı başlarında Anadolu ve Mezopotamya bölgelerinde büyük güçler siyasi kontrolü kaybeder. Yerleşim bölgeleri terk edilerek, ekonominin bozulmasıyla yerleşik köylü halk yarı göçebe gruplara katılır, bölgede kuraklıklar yaşanır ve tüm bunlarla beraber şehirleşme kavramı değişir. İşte 'Anadolu' daki Arami Krallıkları ve Arami Kültürü' adlı bu çalışma, sosyal, ekonomik ve siyasi dengelerin değiştiği bu tablo temelinde ortaya çıkan Batı Sami kökenli pastoralist Aramiler hakkında genel kanıları ve onların Anadolu bağlantılarını incelemektedir.

Bu çalışmanın 'Aramilerin Ortaya Çıkışı ' başlıklı bölümünde, bu topluluğun ilk kez Ahlamû önadıyla Orta Assur yazıtlarında, I. Tiglat-pileser (1114–1076) döneminde görülüşünden, kökenleri üzerine yapılan yorumlardan, ortaya çıktıkları ve yayıldıkları coğrafyadan, toplumsal yapıları ve siyasi oluşumlarından söz edilmiştir.

Üçüncü bölümde 'Arami-Yeni Assur İlişkileri', siyasi ilişkiler, nüfus nakilleri, din, sanat ve kültür gibi unsurlar temelinde açıklanmaya çalışılmıştır.

'Aramilerin Anadolu'daki Siyasi Oluşumları' adlı dördüncü bölümde ise Anadolu topraklarında ortaya çıkan Arami siyasi birlikleri, siyasi, kültürel ve sanatsal açıdan

irdelenmiştir. Bu arada Anadolu'da çok daha önceden var olan Geç Hitit ya da diğer Anadolu siyasi oluşumları ile olan etkileşimlerine de değinilmiştir. Anadolu'daki Arami siyasi oluşumları Sam'al-Zincirli, Bit Zamani ve Bit Bahiyani devletleriyle sınırlandırılmıştır. Sam'al ve Bit Bahiyani incelenirken arkeolojik ve mimari buluntular ön planda tutulmuştur.

Beşinci bölüm olan 'Aramilere İlişkin Kültürel Unsurlar'da, Aramilerin önemli bir topluluk haline gelmelerinde göze çarpan bir etken olan dil ve literatürlerinden, kültürel ve sanatsal özelliklerinden ve son olarak da dini inançlarından söz edilmiştir.

'Sonuç' bölümünde de Arami tarihine ve bu topluluğun tarihteki yerlerine kısaca bir göz atılarak, Aramilerle ilgili son yorumlar yapılmıştır.

1.3 Çalışmada Uygulanan Yöntem

'Yazılı Kaynaklar' ve 'Maddi Kültür Buluntuları', Aramiler ve Anadolu bağlantıları incelenirken yararlanılan başlıca kaynak türleridir.

'Yazılı Kaynaklar' konusunda Kirk Grayson'ın bir derlemesi olan Orta ve Yeni Assur İmparatorluğu dönemi yazıtları temel alınmıştır. IV. Şalmaneser ve sonrası Assur yazıtları için de Luckenbill'in derlemeleri yararlanılan başlıca kaynaktır. Bununla beraber Bunnens, Sader, Lipinski, Mazzoni, Hawkins, Zadok gibi araştırmacıların çalışmaları da referans olarak kullanılmıştır. Önemli olduğu düşünülen diğer bir yazılı kaynak ise Aramilerin *Aram* ismiyle yer aldığı Eski Ahit'tir.

Arami kökenli sanatçılarca gerçekleştirildiği düşünülen çalışmalar ve Arami yerleşimlerinde bulunan mimari yapılar, kabartmalar ve diğer buluntular, Geç Hitit ve Kuzey Suriye sanatları çerçevesinde incelenmiş; Assur etkileri göz önünde tutulmuş ve 'Maddi Kültür Buluntuları' konusunda Zincirli ve Tel Halaf kazılarını gerçekleştiren Luschan ve Oppenheim gibi kaynaklardan yararlanılmıştır. Bununla beraber Orthmann da yorumları referans olarak kullanılan bir isimdir.

İstanbul Şark Eserleri, Antakya Mozaik ve Mardin Müzeleri gezilerek, Yeni Assur, Geç Hitit ve Batı Sami özellikli olarak tanımlanan kabartma ve heykeller yakından incelenerek fotoğraflarla belgelenmiştir. Yine günümüzde Arami kökenli olduğu düşünülen ve Aramicenin bir doğu lehçesini anadil olarak kullanan Süryani topluluğuna ait, Mardin - Deyrülzafaran ve Midyat - Deyrülumur Manastırları bu tez çalışması kapsamında ziyaret edilen mekanlardır.

Bu yayının yazım dilinde geniş zaman kullanılmıştır. Ayrıca bu çalışma M.Ö. I. binyılın ilk yarısını kapsadığından metin içerisinde bu döneme ait tarihlemeler yapılırken ‘ M.Ö.’ ibaresi kullanılmamıştır.

2. ARAMİLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

2. 1 Aramilerle İlgili Köken Tartışmaları

Tüm Yakındoğu literatüründe, Batı Sami kökenli pastoralist bir grup olarak anılan Aramilerin özellikle Geç Bronz Çağı kültürünün yıkılışı sırasında Suriye-Arabistan çölünden Suriye'nin kent yerleşimlerine doğru hareket eden istilacılar olduğu kaydedilir. Çok açık olmayan yazılı belgeleri temel alsalar da Assaf, Albright, Zadok gibi araştırmacılar Aram isminin ortaya çıkışını üçüncü binyılın sonlarına tarihler. Assaf,[5] Aram isminin III. Amenofis'in (1413-1377) topografik metinlerinde yer aldığını; Zadok,[6] Aram sözcüğünün etimolojisinin bilinmemesine karşın, Aramu^{ki} toponiminin üçüncü bin yıl Ebla'sı kadar erken bir tarihe belgelenebildiğini söyler. Albright,[7] Aram ismini Eski Ahit'teki Sam'ın oğullarından biri olan Aram ile özdeşleştirse de bu ismin sonradan ortaya çıkan kabilelerle ilişkisi kesin değildir.

Aramilerin kökeni göreceli olarak pastoralist Amoritlere dayandırılır. Amoritler, erken dönem Mezopotamya kaynaklarında en çok adı geçen, Batı Sami grubuna ait olduğu düşünülen bir dili kullanan, çoğunluğu pastoralist yaşam biçimini benimsemiş bir topluluktur.[8] Yazıtlarda karşılaşılan Bişri Dağı gibi Aramilerle aynı yaşam alanlarını paylaşmaları, Aramice isimlerin Amoritçe öncellerinin varlığı, yine Amorit dili ile Aramice arasındaki benzerlik[9] ve pastoralist yaşam biçiminin süregelişi[10] gibi varsayımlarla bu görüş desteklenmeye çalışılır.

Aramilerin kökeni ile ilgili tartışmalarda Sutû ve en çok da Ahlamû isimleriyle karşılaşılır. Sutû (*Swtw*) adı, metinlerde ilk olarak üçüncü bin yıl sonlarında, ikinci bin yıl başlarında görülür ve bu topluluk 1743lü yıllarda Larsa Kralı I. Rim-Sin (1822–

[5] Assaf 1997: 130.
[6] Zadok 1991: 106.
[7] Albright 1975: 531.
[8] Schwartz 1995: 254.
[9] Zadok 1991: 102, 108.
[10] Schwartz 1989: 283.

1763) dönemine ait belgelerde çöl göçebeleri olarak anılır.[11] Ahlamû'dan da ilk kez el-Amarna'da bulunan ve Babil Kralını anlatan kırık bir mektupta söz edilir. On üçüncü yüzyılda, Hitit kralı III. Hattuşili'nin Kassit Kralı II. Kadaşman-Enlil'e (*c.* 1267–1255) gönderdiği bir mektuptan ulaşımın ve haberleşmenin Ahlamû nedeniyle güvenli olmadığı anlaşılır.[12]

Sutû ve Ahlamû'nun varlığı Assur yıllıklarında ilk kez I. Adad-nirari (1305–1274) zamanında ortaya çıkar. I. Adad-nirari, Anadolu'nun güneydoğusunda Kummuhu'yu, Kutu'yu, Kaşiyari Dağları bölgesini ve eski Mitanni kentlerinin hemen hemen tümünü ele geçirir. Yine Orta Assur yıllıklarında I. Şalmaneser'in Mitannileri ve müttefikleri Hitit ve Ahlamû'yu Cezire'de yendiği görülür ve halefi I. Tukulti-ninurta (1244–1208) da Mari, Hana, Rapikum ve Ahlamû dağlarını ele geçirdiğini iddia eder:

> *" Mari, Hana, Rapiku topraklarını ve Ahlamû dağlarını, Hargamuş, Mukanaş, Bit-Makki, Bit-Kulla, Akriaş, Sikkuri, Huzuş, Turnasuma, Haşşiluna, Şada, Sappani, Tursinuhlia, Duri, Uzamiya, Harnafi, Kurdişşe, Ulayaş, Hussauş, Ezauş, Damnauş, Arinni, Birite, Arrafi, Kurbata, Agalişna, Şadappa, Kamaikla, Kamaraş, Elure, Kammenza, Albada, Sikapda ve Şabila'yı kendi yönetimim altında bir araya getirdim. Onlar düzenli vergi ve dağlarda yetiştirdikleri ürünlerinden verdiler. "* [13]

Ahlamû ve Arami isimleri konusunda Assur Kralı I. Tiglat-pileser'e (1114–1076) ait yıllıklarda hem Ahlamû'ya hem de Aramilere ilişkin şöyle bir ifade görülür:

> *" Efendim tanrı Assur'un yardımıyla, savaş arabalarımı ve savaşçılarımı aldım ve çöle doğru yola çıktım. Efendim tanrı Assur'un*

[11] O'Callaghan, 1948: 94.
[12] Kupper 1957: 108–109. Hitit Kralı Hattuşili, mektuplaştığı Kadaşman-Enlil'in bir mektubu için şu yorumu yapar:
"Kardeşimin yazdığına göre: 'Habercilerimi geri çekmişsem düşman Ah-la-mu-û'nun yüzünden geri çekmişimdir!' Bu da ne demek? Sen kardeşim, Ah-la-me-i yüzünden habercisini çeken! Kardeşimin krallığı o kadar küçük bir krallık mı?"
[13] Grayson 1972: 58, 82, 119.

düşmanları ahlamû-Aramilerin üzerine yürüdüm. Suhu ülkesinden, Hatti ülkesinin Karkamış kentine kadar olan yerleri bir günde yağmaladım. Onları kılıçtan geçirdim ve hazinelerini, sahip oldukları sayısız malları taşıdım. Efendim tanrı Assur'un silahından kaçan, diğer askerler Fırat'ı geçtiler. Onların ardından keçi derisi sandallarla Fırat'ı geçtim. Bişri Dağı'nın eteğindeki altı kenti aldım, onları yaktım, yıktım ve mallarını, hazinelerini kentim Assur'a getirdim. "

Bu yazıtta yer alan 'ahlamû-Arami' (*Ahlamê Armaia*) ifadesi hem Arami isminin net bir şekilde ilk anılışı, hem de Ahlamû ve Arami ilişkisini yansıtan bir tamlamadır.

Yine Tiglat-pileser'e ait başka bir yazıta göre Kral, Ahlamû Aramilere karşı yürüttüğü savaşlarda yirmi sekiz kez Fırat'ı geçer; Orta Fırat bölgesindeki Rapiku'dan, Suriye çölündeki Palmira'ya ve hatta Lübnan dağlarının etekleri kadar uzak bölgelerde onlarla karşılaşır:

" Yılda iki kez, toplam yirmi sekiz defa ahlamû-Aramiler'ini takip etmek için Fırat'ı geçtim. Onları Amurru ülkesi Tadmor'dan, Suhu ülkesi Anat'tan ve Karduniaş'ın Rapiku kenti kadar uzakta yendim. Ganimetlerini ve mallarını kentim Assur'a getirdim. "

Bu yazıtlardan Ahlamû Aramilerin, Assur'u tehdit eden başlıca unsur konumunda oldukları rahatça anlaşılır. I. Tiglat-pileser döneminden sonra Ahlamû ismi bir süre Assur yıllıklarında görülmez, Arami ismi tek başına anılmaya başlar. Ama yaklaşık bir üç yüzyıl sonra II. Aşurnasirpal (883–859) bir yazıtında Ahlamû ismini tekrar kullanır:

" Aramilerce zapt edilen Nairi topraklarındaki, Assur kalelerindeki Assurluları, terkedilmiş kentlerine ve evlerine tekrar yerleştirdim. Onları huzur dolu evlere yerleştirdim. Bit- Zamanili

adam Amme-ba'li'ye bağlı ahlamu-Arami'nin 1, 500'ünü aldım ve Assur'a getirdim. "[14]

Assur yıllıklarındaki Ahlamû Arami ilişkisinin ötesinde Kupper, Schwartz, Zadok ve Lipinski gibi araştırmacıların da bu konuya ilişkin görüşleri söz konusudur:

Kupper,[15] Sutû ve Ahlamû gibi Batı Sami kökenli pastoralist unsurların Aramilerin ataları olduğunu düşünür. Ona göre I. Tiglat-pileser'in '*Ahlamû Arammaya*' tanımı 'pastoralist Aramiler' anlamına gelir.

Schwartz[16] da çalışmasının sonuç bölümünde Ahlamû sözcüğünün 'göçebe' anlamında kullanılmış olabileceğini belirtir ve makalesinin genelinde Amoritler, onu izleyen Sutû, Ahlamû ve Suriye çölünden Mezopotamya'ya uzanan bir bölgede erken Aramiler şeklinde bir göçebe döngüsü tezini sunar.

Erken Arami tarihini, 1111 yılında sona eren öncül bir prehistorya ve 1111 yılında başlayarak 912 yılında sona eren bir prehistorya olarak iki bölüme ayıran Zadok[17] da Arami prehistoryasını etnik dil olarak aynı olan Ahlamû ve Sutû gibi Batı Sami kökenli pastoralistlerle açıklamaya çalışır. Aynı zamanda pek çok yazılı belgede Palmira bölgesindeki Bişri Dağının Amoritlerin, Ahlamû'nun ve sonraları da Aramilerin ortak yaşam alanı olarak anılmasını hatırlatarak Schwartz'ın göçebe döngüsü tezini destekler.

Lipinski[18] de Ahlamû sözcüğünü, etnik ya da kültürel unsurlarla özdeşleştirmekten öte, Batı Sami kökenli dillerde 'delikanlı, oğul' anlamına gelen *glm* sözcüğü ile açıklamaya çalışır. Lipinski'nin bu açıklaması Ahlamû sözcüğüne genelde erkek egemen, saldırgan bir grubu çağrıştıran bir anlam katar. Bununla beraber

[14] Grayson 1991: 23, 43, 261.
[15] Kupper, 1957: 110–111.
[16] Schwartz 1989: 283, 286.
[17] Zadok 1991: 108.
[18] Lipinski 2000: 31–38, 49.

Lipinski, Aramilerin Suriye'deki varlığını on üçüncü yüzyıl kadar erken bir döneme tarihler.

Aramilerin kökenine ilişkin en güncel yorumlardan biri de Heimpel'a[19] aittir. Araştırmacı, Aramilerin kökenini Ahlamû'dan çok Sutû'yla ilişkilendirir; bu tezine dayanak olarak da Sutû dilinin aslında Aramice olduğunu öne sürer.

Sader de çalışmasıyla bu köken tartışmalarına farklı bir boyut getirerek, Aramilerin kendi kökenlerinden söz eden herhangi bir yazılı belge bırakmadıklarını, bu nedenle Aram isminin yalnızca Batı Sami kökenli bir dili konuşan grupları ve belli bir coğrafi bölgeyi ifade ettiğini, etnik bir köken çağrışımı yapmadığını belirtir. Ortak köken konusunda da ilk başlarda aralarında 'etnik' bir ilişki bulunduğu, ama sonradan bu olgunun çözülmeye başladığı görüşünü savunur. [20] Gerçekten de Bronz Çağının sonunda bölgenin değişen ekonomik ve sosyal dengeleri sonucu fakirleşen bölgelerdeki yerleşik köylü halkların da Arami ya da diğer göçebe gruplara katıldığı görülür.[21] Bu da Arami olarak adlandırılan bu topluluğun etnik yapısında mutlaka değişikliklere yol açmış; sonrasında da Arami ismi, Sader'in de savunduğu üzere, bir soyu ifade etmekten çok genelde Batı Sami kökenli, yarı göçebe halk gruplarını tanımlamak için kullanılmış olabilir.

2.2 Aramilerin Ortaya Çıktığı ve Yayılım Gösterdiği Coğrafya

Aramilerin anavatanı ve yayıldıkları coğrafyayı araştırmak için yola çıkıldığında bu konuyla ilgili verilere yine öncelikli olarak Orta Assur metinlerinde, özellikle de I. Tiglat-pileser'in, yukarıda da anılan, Arami adının da ilk kez geçtiği yazıtta rastlanır. Kral, bu göçebe grupla hem Orta Fırat'ta, Karkamış kadar kuzeyde ve aynı zamanda Habur bölgesinde savaşır. Bu yazıtı temel alan pek çok araştırmacı, Aramilerin anavatanlarının Orta Fırat'ta Rapiku'dan, Suriye çölündeki Palmira'ya ve hatta Lübnan dağlarının eteklerine kadar uzanan bir bölgede olduğu konusunda hemfikirdir.[22]

[19] Heimpel 2003: 14, 27–28.
[20] Sader 2000: 70.
[21] Sader 1992: 162.
[22] Sader 1992: 158; Schwartz 1989: 277; Zadok 1991: 104.

Bununla beraber Aramiler, zaman zaman sınırları hiç de net olmayan bu coğrafyanın dışına da çıkarlar. Örneğin, günümüzde Diyarbakır ve çevresinde, erken dönemlerde kurulan Arami krallıklarından biri olan Bit Zamani, Aramilerin kuzeyde ulaştıkları son nokta olarak görünür. Güneye bakıldığında da Aramiler, Lübnan'ı da aşarak, İsrail ile ilişkili görünen Zobah, Bet Rehob ve Makah gibi siyasi oluşumlara teşebbüs ederler.[23]

Assur kralları yıllıklarında, Aramilerin yaşadıkları coğrafyayı ^{KUR}*ar-ma-a-ia* şeklinde tanımlar.[24] '*Aram ülkesi*' olarak anılan bu bölge, Orta Assur döneminde Mitanni-Hanigalbat, günümüzde de Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu topraklarının büyük bir bölümüyle örtüşür. Aramiler, Güneydoğu Anadolu topraklarında, Gaziantep-Zincirli bölgesinde Bit Gabbari (Sam'al), Türkiye-Suriye sınırında Bit Bahiyani ve Diyarbakır çevresinde Bit Zamani, Nisibis (Nusaybin); Kuzey Suriye'de Bit Agusi, Bit Adini ve Hamat krallıklarını kurarlar. Anadolu topraklarındaki çok uluslu bir devlet olan Şubria'da da, Hurri ve Urartular yanında Arami nüfusunun da varlığı ifade edilir.[25] Yine Habur bölgesinde Arami kökenli Lake, Bit Halupe, Suhi ve Hindanu kabileleri yerleşik haldedir.

Aramilerle özdeşleştirilen diğer bir coğrafi tanım ise *Aram Naharaim'*dir. O'Callaghan, bu bölgeyi kabaca batıda Karkamış ve Halep, doğuda yukarı Fırat boyunca, Habur Nehri kadar uzağa; kuzeyde Urfa'dan Tel Halaf'a, hatta Nusaybin ötesine tanımlar. Ayrıca O'Callaghan, Aram ismi ile birlikte anılan Naharaim'in, Amorit dilinde ya da erken Batı Sami dilinde '*nehirler ülkesi'* veya '*nehir ülkesi*' anlamına geldiğini belirtir. Araştırmacı Naharaim ismini, Eski Ahit karakterlerinden biri olan İbrahim'in kardeşi Nahor ile de ilişkilendirir[26]; bu bağlamda Eski Ahit'te öykülenen İbrahim'in hizmetkarını, oğluna kız bulması için kardeşi Nahor'un ülkesine göndermesini hatırlatır.[27] Yine bu anlatılara göre Harran bölgesi de Aram özellikleri

[23] O'Callaghan 1948: 104.
[24] Grayson 1991: 43.
[25] Parker 2001, 230.
[26] O'Callaghan 1948: 131, 140, 141.
[27] Eski Antlaşma 2001: 26, Yaratılış 24: 1–10.
İbrahim kocamış, iyice yaşlanmıştı. RAB onu her yönden kutsamıştı. İbrahim, evindeki en yaşlı ve her şeyden sorumlu uşağına, "Elini uyluğumun altına koy[a]" dedi, " Yerin göğün Tanrısı RAB'bin adıyla ant içmeni istiyorum. Aralarında yaşadığım Kenanlılardan kız almayacaksın. Oğlum İshak'a kız almak için benim ülkeme, akrabalarımın yanına gideceksin."

taşır.[28] Bununla beraber Aram ismi Eski Ahit'te Suriye bölgesini de işaret eder. Gerçekten de Suriye'nin güneyinde en güçlü Arami devleti olarak bilinen Aram-Şam Krallığı yer alır.

Tüm bunlarla birlikte on birinci yüzyılda Akdeniz kıyılarındaki Arvad, Biblos, Sidon ve Tire gibi küçük Kenan devletlerinde de Arami nüfusunun varlığı söz konusudur. Mezopotamya'nın güneyinde, Babil halkı arasında da Arami nüfusuna rastlanır. Gambulu, Pukudu ve Itu gibi Assurluların Arami olarak nitelendirdiği kabileler görülür.[29] Babil nüfusu içerisinde yer alan Kaldu kabilesinin ya da diğer adıyla Kaldeliler'in zaman zaman Aramilerle bir tutulmasına karşın Kuhrt ve Oates gibi bazı araştırmacılar, eski kaynakların bu iki topluluk arasında ayrım yaptığını; Arami ve Kaldelilerin birbirlerinden farklı gruplar olduğunu ifade eder.[30] Eski Ahit'e bakıldığında da Arami ve Kalde topluluklarının farklı gruplar olarak tanımlandığı görülür.[31]

2.3 Aramilerin Siyasi Oluşumları ve Toplumsal Yapısı

Daha önce de değinildiği üzere Aramiler, tarihsel metinlerde yer aldıkları on ikinci yüzyılın sonlarından itibaren Suriye Çölünden Kuzey Suriye'ye ve Yukarı Mezopotamya'ya yayılan göçebeler olarak anılırlar. Pek çok araştırmacı onların

---

Uşak, "Ya kız benimle bu ülkeye gelmek istemezse?" diye sordu. "O zaman oğlunu geldiğin ülkeye götüreyim mi?"
İbrahim, "Sakın oğlumu oraya götürme!" dedi, "Beni baba ocağından, doğduğum ülkeden getiren, 'Bu toprakları senin soyuna vereceğim' diyerek ant içen Göklerin Tanrısı RAB senin önünden meleğini gönderecek. Böylece oradan oğluma bir kız alabileceksin. Eğer kız seninle gelmek istemezse, içtiğin ant seni bağlamaz. Yalnız oğlumu oraya götürme." Bunun üzerine uşak elini efendisinin uyluğunun altına koyarak bu konuda ant içti.
Sonra efendisinden on deve alarak en iyi eşyalarla birlikte yola çıktı; Aram Naharaim'e, Nahor'un yaşadığı kente gitti.

[28] O'Callaghan 1948: 131–140. O'Callaghan, Orta Assur metinlerinde adı geçen Til-Nahiri bölgesinin, Nahor'un yerleştiği topraklar olduğunu ve yine Orta Assur metinlerine göre Harran'ın güneyine denk geldiğini söyler. Bununla beraber torunlarınca gezgin bir Arami olarak adlandırılan Yakup'un Harran'a kaçışına değinir.

[29] Kuhrt 1995: 394–395.

[30] Kuhrt 1995: 399; Oates 2004: 119.

[31] Eski Antlaşma – Yaratılış ve Daniel bölümlerine göre Babilli Kaldeliler ve Keldaniler aynı topluluk olarak görülür. Kuzey Arabistan'da yaşamış olan Sami ırkından yarı göçebe Keldaniler, sonraları Güney Mezopotamya'nın Ur Kenti çevresine yerleşmişlerdir. (Yaratılış 11:28) Daniel'in Kitabında da 'yıldızbilimciler' olarak anılmışlardır. (Daniel 2:2) Bununla beraber 'Keldani' sözcüğü İbranice'de ve Aramice'de bir büyücü topluluğu anlamına gelir.

pastoralist göçebe bir yaşam sürdüğü konusunda hemfikirdir.[32] Geç Bronz Çağı sonlarında Demir Çağı başlarında Aramilerin siyasi kargaşadan yararlanarak Kuzey Suriye bölgesinde kontrolü ele geçirmeye başladıkları görülür. Aralarında siyasi ve kültürel açıdan hiçbir zaman bir birliktelik görülmese de Aramiler on birinci yüzyıl sonlarından başlayarak Suriye'nin her yerinde irili ufaklı, sayısız kent devletleri kurarlar. Onuncu yüzyıldan itibaren de Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da, egemenlik kurmaya başlarlar.

Arami devletlerinin Demir Çağına ilişkin yazılı kanıtları oldukça sınırlıdır. Birkaç Aramice yazıt dışında Arami devletlerinin tarihlerine yine Assur ve Eski Ahit metinleri ışık tutar ki bunlarda da yalnızca Arami devletleri ve kendi devletleri arasındaki siyasi ilişkilere değinilir.

Aramilerin ilk siyasi oluşumları, I. Tiglat-Pileser'in yakıp yıktığı Bişri ve Lübnan Dağlarının eteklerindeki kentler olarak görülür. Sader[33], göçebe yaşamları ve kabilesel örgütlenmeleri göz önünde tutulduğunda Aramilere ait bu kentlerin, geleneksel kent kavramından öte büyük bir olasılıkla çadır alanları şeklinde olabileceğini söyler.

Sader yine başka bir çalışmasında[34] Aramilerin siyasi oluşum sürecini başlıca üç döneme ayırır: On birinci ve onuncu yüzyıllara tarihlediği *Sakin Yerleşimler,* Sader'e göre işgal edilen topraklardan ibarettir. *Şehirleşme* sürecini Sader, onuncu ve dokuzuncu yüzyıllara yerleştirerek Sam'al gibi tahkimli kentleri ve kent devleti kavramını irdeler. Dokuzuncu ve sekizinci yüzyıllara tarihlediği *Merkezi Krallık* sürecini de başkent ya da krali kent kavramlarıyla özdeşleştirir.

[32] Schwartz 1989; Kupper, 1957 vd.
[33] Sader 1987: 271–272.
[34] Sader 2000: 68, 72, 73, 75.

Sader'in önerisinde de yer alan Aramilere ilişkin tahkimli kentler (*alāni dannūti*), krali kentler (*alāni šarrūti*) ve komşu yerleşmeler (*alāni ša limēti*) kavramları, Assur yazıtlarında II. Aşurnasirpal (883–859) döneminden itibaren görülmeye başlar.[35]

Bununla beraber III. Şalmaneser'in atalarından söz ettiği bir yazıtından Aramilerin ilk olarak Pitru ve Mutkinu kentlerini Aşur-rabi (1013–973) zamanında, Gidara-Rakammatu'yu II. Tiglat-pileser'in krallığında, onuncu yüzyılın ortalarında ele geçirdiği anlaşılır:

> *" O zaman Ana-Assur-uteraşbat, Hatti halkı tarafından Pitru olarak adlandırılan ve Fırat'ın karşı kıyısında Saguara Nehri üzerinde yer alan kent ve Fırat'ın bu kıyısında yer alan Mutkinu kenti, benden önceki bir prens, atam I. Tiglat-pileser'in kurduğu, II. Aşur-rabi zamanında Aramilerce zorla alınan bu iki kent- bu kentleri yeniden inşa ettim. Oraya Assurluları yerleştirdim. Kar-Şalmaneser kentinde kalırken Fırat ve deniz kıyısındaki krallardan haraç olarak gümüş, altın, kalay, bronz, bronz ve demir kaseler, öküz, koyun, renkli elbiseler ve keten giysiler aldım.* "[36]

Yukarıda anılan Assur yazıtlarından Aramilerin Orta Assur döneminin sonlarında pastoralist yaşamdan yerleşik hayata geçtikleri anlaşılır.

Arami devletlerinin pek çoğu yukarıda da görüldüğü üzere Aramice 'ev' anlamına gelen *beth* (Assur tanımı *bit*) ön ekiyle anılır ve bazıları bu şekilde kurucularının ya da yöneticilerinin isimleriyle özdeşleştirilir: Sam'al/Bit-Gabbari, Şam/Bit-Haza'ili gibi. Bu ön ekler aynı zamanda bu topluluğun kabilesel sosyal örgütlenmelerini de çağrıştırır. Arami kabileleri liderleri için, kabaca 'şeyh' olarak tanımlanabilecek *'nasika'* unvanı kullanılır. Suriye'deki önemli devletlerin kralları da Aramice metinlerde 'kral, yönetici' anlamına gelen *mlk* olarak anılır. Arami

[35] Grayson 1991: 220. Ayrıca Ikeda 1979: 75. Ikeda, *alāni dannūti'*nin yani tahkimli kent tanımının yöneticisinin bilinmediği, hala kabile anlayışı ile yönetilen kentler için kullanıldığını, *alāni šarrūti'*nin de belirli bir yöneticiye ait krali bir ikametgahın yer aldığı kentler olduğunu belirtir.
[36] Grayson 2002: 19.

devletlerinin Assur egemenliğine girişinden sonra ilgili metinlerde bu devlet yöneticileri 'vali' anlamına gelen *saknu* (Aramice *skn* veya *pht*) terimi ile nitelendirilir.[37] Onuncu yüzyıla tarihlenen, Tel Feheriye'deki Guzanalı Hadad-yis'i'nin Fırtına Tanrısı Hadad'a adadığı heykelde yer alan Akkadca-Aramice çift dilli bir yazıtta da bu uygulamanın bir örneği görülür: Hadad-yis'i Akkadca yazıtta kendisinden vali olarak söz ederken, Aramice yazıtta kendisini Guzana Kralı olarak tanıtır.[38] Tüm bunlarla beraber Assur yazıtlarında, Arami yöneticiler kral olarak değil de şeyh olarak yer alırlar.

Aramilerce kurulan devletler genelde kent devletleri şeklindedir. Bu devletlerin pek çoğu Geç Hitit kökenlidir. Aramiler, bu devletleri fethederek ya da aralarına sızarak egemenlik altına alırlar. Asi Irmağının orta kısmında bulunan güçlü *Hamat Krallığı* (günümüzde Hama) bu konuda iyi bir örnek oluşturur. Dokuzuncu yüzyıl sonlarında, sekizinci yüzyıl başlarında Aramileşen bu devletin daha önceki yöneticileri Hurri ve Hitit isimleri taşır.[39] Eski Ahit'te de İbrani kralları Davut ve Süleyman dönemlerinde Kral Toi'nin[40] adı ile anılan bu devletin diğer önemli yöneticileri Irhuleni ve oğlu Uratamis'tir. Şamlı Hadadezer, Assur kralı III. Şalmaneser'e karşı 853 yılında, Irhuleni'nin krali kenti Karkar'da savaşır. Karkar savaşından sonra III. Şalmaneser, Hamat topraklarının birçoğuna saldırarak bir dizi önemli kenti yok eder.[41]

Irhuleni'nin oğlu Uratamis'ten sonra Hamat'ın yöneticisi, Hamat ve Lu'aş kralı Zakkur'dur. Zakkur, Suriye'de, özellikle Şam ve Bit Agusi'yi tehdit eden büyük ve yeni bir güç yaratır. Zakkur'un diktirdiği bir stele göre Şam kralı Bar Hadad, Bit Agusi, Kue, Unki, Gurgum, Sam'al ve Melid kralları Zakkur'a saldırır, ama başarısız olurlar.[42] III.

[37] Klengel 2000: 28–29.
[38] Bordreuil 1997: 300–301.
[39] Hawkins 1982: 382.
[40] Eski Antlaşma 2001: 389, II. Samuel 8: 9–10. Hama Kralı Toi, Davut'un Hadadezer'in bütün ordusunu bozguna uğrattığını duydu. Toi Kral Davut'u selamlamak ve Hadadezer'le savaşıp yendiği için onu kutlamak üzere oğlu Yoram'ı ona gönderdi. Çünkü Toi Hadadezer'le sürekli savaşmıştı. Yoram Davut'a altın, gümüş, tunç armağanlar getirdi.
[41] Grayson 2002: 23, 147.
[42] Pritchard 1958: 219–220

Tiglat-pileser döneminde, 738 yılında da Hamatlı Eni-ilu bu krala haraç öder.[43] 720 yılında II. Sargon tarafından Hamat bir Assur eyaletine dönüştürülür.[44]

Aramilerin egemenlik kurdukları diğer bir önemli Geç Hitit kökenli devlet de Amanosların doğusunda uzanan *Sam'al-Zincirli*'dir. Sam'al isim olarak kuzey anlamına gelir.[45] Zaman zaman *Y'DY* olarak da anılan bu devlet, birinci bin yılın başlarında Gabbar isimli bir Arami tarafından ele geçirilir, sonrasında da bu yerleşim Bit Gabbari olarak anılmaya başlar. Aramilerin Anadolu topraklarında kültürel olarak en fazla etkinlik gösterdikleri devlettir. Kent, Arami kültürünün dışında Hitit, Suriye, Luvi ve Fenike kültürlerini de bünyesinde barındırır. Yazıtlarda Gabbar'dan sonra adı geçen krallar, Bmh, Hayanu, Şail, Kilamuwa, Krl, I. Panamuwa, Barşur, II. Panamuwa ve Barrakab'tır. III. Tiglat-pileser döneminde Assur'un vasal bir devleti olan Sam'al, Barrakab'ın ölümünden sonra V. Şalmaneser (727–722) tarafından bir Assur eyaleti haline getirilir.

Diğer bir Arami devleti olan *Bit Bahiyani,* Habur üçgeninde yer alır. Başkenti Guzana, günümüzde Tel Halaf, Türkiye-Suriye sınırındadır. Kentin adı ilk kez II. Adad-nirari (912–891) tarafından anılır.[46]

Bit Bahiyani'nin doğusunda, günümüzde Mardin - Tur Abdin'in güneyinde, Nusaybin (Nisibis) yakınlarında Arami karakterli başka bir krallık daha vardır. II. Adad-nirari'nin bu bölgenin yöneticileri üzerine bir dizi sefer düzenlediği bu krallık *Temanitler* olarak adlandırılır. Bu küçük krallığın II. Tiglat-pileser zamanından beri Aramilerin elinde olan önemli kentlerinden biri Gidara'dır.[47]

Anadolu topraklarındaki Aramilere ait diğer bir siyasi oluşum da *Bit Zamani*'dir. Günümüzde Tur Abdin ve Diyarbakır çevresinde yer alan Bit Zamani devletinin adına

[43] ARAB I: 276.
[44] ARAB II: 46.
[45] Assaf 1997: 130.
[46] Grayson 1991: 152–153.
[47] Assaf 1997: 131.

ilk kez Arami Kralı Ammeba'li ile Assur Kralı II. Tukulti-ninurta (890–884) zamanında rastlanılır.

Bit Agusi, Halep'in 35 km kuzeybatısında yer alan, ilk dönemlerinde Yahan olarak da bilinen, yine Geç Hitit kökenli Arami devletlerinden biridir. Yahan ve Bit Agusi'nin kurucusu Gusi'nin adı ise ilk kez II. Aşurnasirpal (884–858) tarafından anılır:

> *" O sırada Iahanu ülkesinden bir adam, Gusu'dan haraç aldım; gümüş, altın, kalay, demir, bronz, öküz, koyun ve keten giysilerle süslü elbiseler. Patinu, Lubarna'nın krali kenti Kunulua kentinden ayrıldım, Orontes Nehrini geçtim. Orontes'te kamp kurdum ve geceyi orada geçirdim. Orontes'ten ayrılarak Iaraku ve Iahturu Dağlarının arasındaki yolu kat ettim. […]ku Dağını aştım ve Sangurru Nehrinde kamp kurdum. Sangurru nehrinden ayrılarak Saratinu ve Kalpanu Dağları arsındaki yolu geçtim ve […]bameş Nehrinde kamp kurdum. Patinu, Lubarna'nın tahkimli kenti Aribua'ya girdim ve kenti aldım. Luhutu ülkesinin arpa ve samanını biçtim ve orada depoladım. Sarayında bir şölen düzenledim. Assur halkını kente yerleştirdim. Aribau kentindeyken Luhutu ülkesinin kentlerini ele geçirdim. Halklarının çoğunu kılıçtan geçirdim, yaktım ve yıktım. Askerlerini canlı yakaladım ve onları kentlerinin önünde kazığa geçirdim. "*[48]

Başkent önceleri Arne iken, devletin Arami Gusi tarafından ele geçirilmesiyle, sekizinci yüzyıldan itibaren başkent Arpad olur. Bit-Agusi zaman zaman başkenti Arpad ile (günümüzde Tel Rifa'at) beraber Arpad Krallığı olarak da anılır. Fırtına Tanrısı Hadad nedeniyle bir kült merkezi olan Halep kenti de Bit Agusi sınırlarına dahildir. Bu devlet dokuzuncu ve sekizinci yüzyıllarda, güçlü kralların yönetiminde Kuzey Suriye'de başlıca güç olur ve Assurlularca, III. Tiglat-pileser dönemine, yani 740lı yıllara kadar tam olarak ele geçirilemez.[49]

[48] Grayson 1991: 171, 218.
[49] Assaf 1997: 131.

Bit Agusi sınırları içinde, Halep'in güneydoğusu Sefire'de yapılan kazılarda, Aramice en uzun metinler olarak bilinen Arpadlı Mati'el ve meçhul şahıs KTKlı Bar-Ga'yah arasındaki bir anlaşmayı içeren üç yazıt ortaya çıkarılır ve bu yazıtlar sekizinci yüzyıl ortalarına tarihlenir. Tel Rifa'at, yani eski Arpad'ta yapılan kazılarda da birinci bin yılın başlarına ait buluntulara rastlanır.[50] Bununla beraber modern Halep ve çevresinde yapılan kazılarda yine 1100lü yıllara ait Geç Hitit stili saray yapısı, kabartma ve ortostatlar[51] ele geçirilir.[52]

Bu krallığın, Şam Kralı Hadadezer'in önderliğini yaptığı, Assur karşıtı, Suriye koalisyonu içerisinde yer almadığı da görülür. Bu da Arpad Krallığının Assur yandaşı olduğu izlenimini verir. Yine Assur kralı V. Aşurnirari (754–745) ile Attar-şamak'ın oğlu Mati'el arasında bir anlaşma söz konusudur. Mati'el sonradan bu anlaşmayı bozar ve pek çok Kuzey Suriye devletini Assur'a karşı kışkırtır. Buna sinirlenen Assur Kralı III. Tiglat-pileser (745–727), 743 yılında Arpad'a yürür ve iyi korunan kenti üç yıl boyunca kuşatır. Kent, 740 yılında düşer ve Tiglat-pileser buraya kendi memurlarını yerleştirir. Assur kaynaklarında ve Sefire antlaşmalarında yalnızca dört kralın ismi görülür: Gusi, Aram, Attar-şamak ve Mati'el. Bu dört kral 870–740 yılları arasında, çeşitli tarihlerde Bit Agusi'yi yönetir.[53]

Başkenti Til Barsip olan *Bit Adini* (günümüzde Tel Ahmar), Mezopotamya, Anadolu ve Akdeniz yollarını gözetim altında tutan bir noktada yer alır. Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'nin batısındaki en güçlü krallık olarak görülür. Fırat'ın doğu kıyısında yer alan başkenti Til Barsip'in adı hiyeroglif Luvice yazıtlarda Masuwari olarak geçer.[54]

Bit Adini ismine ilk kez Assur Kralı II. Adad-nirari'nin (911–891) yazıtlarında rastlanır. Kral, 899 yılında, Hanigalbat ülkesine düzenlediği bir sefer sırasında Bit Adini

[50] Matthers 1981: 415.
[51] Ortostat: Yüksek kabartma şeklinde, ayrıntıların işlenmediği yontu.
[52] Gonnella ve diğerleri 2005: 90–113.
[53] Assaf 1997: 130.
[54] Hawkins 1995: 91.

ülkesinden hediye olarak dişi maymunlar alır.[55] Bununla beraber bu devlet Assur İmparatorluğunun II. Aşurnasirpal (884–858) döneminden beri batıda savaştığı büyük düşmanlarından biridir; stratejik konumu nedeniyle önemlidir. Ama bu devleti oğlu III. Şalmaneser (858–824) ele geçirir; Kral Ahuni'yi yakalar ve Ahuni'nin tahkimli kenti Til Barsip'i Kar-Şalmaneser adıyla yeniden yapılandırır:

> " *Iyyar ayının on üçüncü gününde, Aşur-bel-ka'in eponiminde, Ninive'den ayrıldım, Dicle'yi geçtim, Hasamu ve Dihnunu dağlarını aştım ve Bit Adinili adam Ahuni'nin tahkimli kenti Til Barsip kentine ulaştım ve ele geçirdim. Bit Adinili adam Ahuni, vahşi silahlarımın ve öfkeli kıyımımın yüzündeki yansımasından hayatını kurtarmak için Fırat'ı geçti. Yabancı ülkelere geçti. Efendim, büyük efendi Assur'un emriyle Til Barsip, Alligu, Nappigu ve Rugulitu kentlerini krali kentlerim olarak kuşattım. Oralara Assurluları yerleştirdim ve krali ikametgahım olarak saraylar yaptırdım. Til Barsip'i Kar-Şalmaneser, Nappigu'yu Lita-Assur, Alligu'yu Aşbat-la-kunu ve Rugulitu'yu Kibit-Assur olarak tekrar adlandırdım.* "[56]

Arami olarak nitelendirilmesine karşın bu devletin ulusal karakteri ve kimliğiyle ilgili sorunlar söz konusudur. Bu konudaki tartışmalar çoğunlukla bölgede yapılan kazılarda bulunan hiyeroglif Luvice yazıtlar etrafında gelişir. Ussishkin, kanıtların bir bölümünün Bit Adini'nin şüphesiz Arami karakterini gösterirken, diğer bir bölümünün yani, Til Barsip'teki hiyeroglif Luvice yazıtların bu devletin Geç Hitit yönüne işaret ettiğini söyler.[57] Assur dönemi öncesine ilişkin herhangi bir Aramice yazıt bulunmaz.[58] Til Barsip'te bulunan yazıtların her ikisi de Fırtına Tanrısına adanmıştır ve yerel hanedan hakkında bilgi verir. Bu stellerden Stel A Ariyahinas'ın ismi kayıp oğluna, Hamiyatas'ın muhtemel son halefine; Stel B ise Til Barsip'in yine muhtemel kralı Hamiyatas'a ait görünür.[59] Bununla beraber Assur yazıtlarında Bit Adini ve Til Barsip

[55] Grayson 1991: 150.
[56] Grayson 2002: 19.
[57] Ussishkin 1971: 431.
[58] Bunnens 1999: 613.
[59] Hawkins 1982: 384, 385.

ile özdeşleştirilen tek isim Kral Ahuni'dir ki bu durum bu devlete ilişkin hanedan sorununu da gündeme getirir. Ikeda, Ahuni'nin Til Barsip kenti ile özdeşleştirilmesine karşın bu kentin Ahuni'nin fethine kadar bağımsız bir Hitit kenti olduğunu ileri sürer.[60] Hawkins de bu fethin kentin Assurlularca alınmasından kısa bir süre önce Ahuni tarafından gerçekleştirildiğini söyleyerek bu görüşe katılır.[61] Ussishkin ise birinci bin yıl başlarından itibaren Til Barsip'te Aramilerin hüküm sürdüğünü, onuncu ya da dokuzuncu yüzyıl başlarında bir Hitit hanedanının kentte, yerel Arami halkı üzerinde kendi otorite ve kültürünü empoze ettiğini savunur.[62] Bu konuda son bir görüş de Bunnens'a aittir. Bunnens, Til Barsip'in, Arami Adini kabilesinin şeyhi Ahuni'nin kontrol ettiği Kuzey Suriye'deki bir Geç Hitit devletine ait olabileceğini söyler.[63]

Anadolu toprakları dışında var olan diğer bir güçlü Arami devleti de Suriye'nin güneyinde yer alan Aram-Zobah, sonraları *Aram-Şam* devletidir. Kuruluşundan gelişimine kadar hakkındaki pek çok bilginin Eski Ahit'ten de takip edilebileceği Aram-Zobah, ikinci binyılın sonlarında ve birinci binyıl başlarında Suriye'deki başlıca güçlerden biridir. Kral Hadadezer ile Davut arasında pek çok savaşın gerçekleştiği görülür. Yine Eski Ahit'in bildirdiğine göre eşkiya Rezon, Şam'ı kuşatır ve Şam Kralı olur:

> *" Tanrı, efendisi Sova Kralı Hadadezer'den kaçan bir düşmanı, Elyada oğlu Rezon'u Süleyman'a karşı ayaklandırdı. Davut Sovalılar'a saldırdığında, Rezon çevresine haydutları toplayıp onlara önderlik etmişti. Birlikte Şam'a gitmişler, orada kalıp yönetimi ele geçirmişlerdi. Hadat'ın yaptığı kötülüğün yanı sıra, Rezon Süleyman yaşadığı sürece İsrail'in düşmanı oldu; Aram'da krallık yaparak İsrail'den nefret etti."*[64]

[60] Ikeda 1984: 34.
[61] Hawkins 1980: 156.
[62] Ussishkin 1971: 437.
[63] Bunnens 1995: 20.
[64] Eski Antlaşma 2001: 390–392, 2. Samuel 8, 10; 437, 1. Krallar 11: 23–25.

Aram-Şam devleti, dokuzuncu yüzyılda Assur'un güçlü bir rakibi olur; bu dönemdeki Kralı Hadadezer, Suriye'deki devletlerden oluşan, Assur yayılmacılığına karşı geniş bir koalisyona liderlik eder. III. Şalmaneser, bu askeri güçlerle Karkar'da pek çok kez karşılaşır:

> " *Argana kentinden ayrılarak Karkar kentine ulaştım. Krali kentini yıktım, yok ettim ve yaktım. On iki kraldan bir ittifak meydana gelmişti: Şamlı Hadadezer'in (Adad-idri) 1,200 savaş arabası, 1,200 süvari ve 20,000 askeri; Hamatlı Irhuleni'nin 700 savaş arabası, 700 süvarisi ve 10,000 askeri; İsrailli (Sir'alaia) Ahab'ın (Ahabbu) 2,000 savaş arabası ve 10,000 askeri; Bybloslu 500 asker; Mısırlı 1,000 asker; Irkanatu ülkesinin 10 savaş arabası ve 10,000 asker; Arvad kentinden Matinu-ba'al'ın 200 askeri; Usanatu ülkesinin 200 askeri; Sianu ülkesinden Adunu-ba'al'ın N,000 askeri ve 30 savaş arabası; Araplardan Gindibu'nun 1,000 devesi; Ammon, Bit-Ruhubili adam Ba'asa'nın N,000 askeri. Onlar savaşmak için bana saldırdılar. Efendim Assur'un bana verdiği üstün güçle ve güçlü silahlarla, bana bahşedilen benden önce giden kutsal bayrakla onlarla çarpıştım. Gilzau kadar uzak Karkar kentinde onları yendim. Askerlerinden, savaşçılarından 14,000'ini kılıçla yere devirdim ve tanrı Adad'ın yaptığı gibi onların üstüne yağdım. Ovayı onların yayılan cesetleriyle doldurdum ve büyük ordusunu kılıçla yere devirdim. Akan kanlarından bir wadis yarattım. Ova, çok sayıdaki cesetleri için çok küçüktü; büyük arazi hepsini yakmaya yeterli değildi. Orontes Nehrinde vücutlarından bir köprü gibi bent kurdum. Onlardan savaş arabaları, süvari ve atlarını aldım.* "[65]

[65] Grayson 2002: 23–24.

Şam Krallığının adı, Hamat Kralı Zakkur'a karşı bir koalisyonda yine Aram Kralı Bar Hadad önderliğinde yer alır.[66] 732 yılında III. Tiglat-pileser Şam'ı dize getirir ve Assur eyalet sistemine dahil eder.[67]

Lake, Hindanu, Bit Halupe, Suhi, Bit Makah, Geşur ve Bet Rehob ise diğer Arami siyasi oluşumları olarak öne çıkar.

Aramilerin sosyal örgütlenmelerinde göze çarpan diğer bir nokta da sosyal sınıf kavramının çok fazla ön plana çıkmayışıdır. Sosyal sınıf kavramı ile yalnızca Sam'al Kralı Kilamuwa'nın bir yazıtında karşılaşılır:

> *" Ben Kilamuwa, Hayanu'nun oğlu, babamın tahtına oturan. Eski krallardan önce mškbm, köpekler gibi sindirilmişti. Mamafih, ben bazısı için bir babaydım. Bazısı için bir anneydim. Bazısı için bir kardeştim. Bir koyun görmemiş olan onu sürü sahibi yaptım. Bir öküz görmemiş olan onu sığır çobanı ve altın-gümüş sahibi yaptım. Gençliğinden beri giysi görmemiş olan o, benim zamanımda donandı. mškbm ile ilgilendim. Onlar, annesine hasret bir öksüz gibi bana itaat ettiler.*
>
> *mškbm, b'rrm'e saygı göstermezse, b'rrm, mškbm'e saygı göstermezse benim yerime oturacak olan çocuklarımdan biri, bu yazıtı yıkmalı."* [68]

Bu yazıttaki *mškbm* muhtemelen ekonomik açıdan koruma ihtiyacı olan bir sınıfı ve *b'rrm* de güçlü bir sosyal tabakaya işaret eder. Bununla beraber diğer eski Yakındoğu toplumlarında da görüldüğü üzere Aramilerde de kadın toplumda önemli bir konumda gözükmez. Dion da çalışmasında bu konuya değinirek yedinci yüzyılda

[66] Rosenthal 1958: 219–220.
[67] Assaf 1997: 132.
[68] KAI II 1973: Nr 31, 24.

Harran'da yapılan bir nüfus sayımının sonucuna göre Arami topluluğunun tek eşliliği tercih ettiğini de sözlerine ekler.[69]

Arami topluluklarının ekonomik faaliyetlerine bakıldığında ise yine pastoralist göçebe geçmişleri doğrultusunda ağırlıkla hayvan besiciliği yaptıkları görülür. Koyun ve öküzlerden hemen her yerel yazıtta[70] söz edilir ve varlıkları diğer evcil hayvanlardan çok daha fazla belgelendirilebilir. Büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yerleşik hayata geçmiş Arami kabilelerinin ekonomisinde önemli bir rol oynar. Aşağı Habur ve Orta Fırat'ta da evcil kuşlardan ördek ve kazların varlığı görülür.

Yine zirai ve tarımsal faaliyetler de yazıtlarla belgelenir. Suriye'de buğday ve sarımsak gibi ürünlerin yanında arpa en yaygın ürün olarak görülür. Harran bölgesi gibi uzun süreli yerleşim bölgelerinde de ağırlıkla ekim yapıldığı bilinir. Dion[71], Aramice yazıtlar ve tabletlerde üzüm bağlarının öneminin anlatıldığını ve bilgeler arasındaki şarap kullanımının yaygın olduğunu ifade eder.

Dion ayrıca Orta Fırat'ta ticaretle uğraşan kabilelerin varlığından da söz eder. Assur yazıtları da, yünün ve ketenin de her yerde üretildiğini gösterir. Lüks bir ürün olan mor kumaşların üretiminin Fenikeli ve Aramilerce gerçekleştirildiği ve bunların ticaretinin de yine Fenikeli ve Arami tüccarların elinde olduğu düşünülür.

III. Şalmaneser ya da diğer Assur krallarının yazıtları da yukarıdaki satırları doğrular niteliktedir:

> *" Aynı kentte, Dabigu'da kalırken Unkili Halparunda'dan, Gurgumlu Mutallu'dan, Sam'allı Haianu'dan ve Bit-Agusili adam Aramu'dan gümüş, altın, kalay, demir, kırmızı-mor yün, fildişi, renkli*

[69] Dion 1995: 1287.
[70] Kilamuwa yazıtı - KAI II 1973: Nr 31, 24.
[71] Dion 1995: 1287.

elbiseler, keten giysiler, öküz, koyun, şarap ve ördekleri haraç olarak aldım. ”[72]

Yine Assur yazıtlarında karşılaşılan sumermeri, sedir ağacı ve diğer değerli kerestelerin ise Geç Hitit ve Sam'al kökenli olduğu düşünülür.[73]

[72] Grayson 2002: 11.
[73] Dion 1995: 1287.

3. ARAMİ-ASSUR İLİŞKİLERİ

3.1 Siyasi İlişkiler

Aramilerin de kökeninin dayandırıldığı Batı Sami pastoralistlerinin siyasi bir faktör olarak ortaya çıkması on beşinci yüzyıl sonlarına rastlar. Kassit Kralı I. Kadaşman-Harbe, bu pastoralistlerden Sutûların Bişri, Hurri dilindeki ismiyle Hehe Dağındaki kalelerini tahrip eder. İzleyen yıllarda bu pastoralist kabilelerin, yani Sutû ve Ahlamû'nun Hitit ve Mitanni ile beraber Assur'a karşı savaştığı görülür.[74]

Orta Assur döneminde, Sutû ve Ahlamû ismi Assur yıllıklarında, I. Adad-nirari (1305–1274) tarafından anılır:

> *" Arik-din-ili'nin oğlu, Tanrı Enlil'in valisi, Aşur'un vekili, Turukku ülkesinin fatihi, Qutu'nun geniş dağlarının ve tepelerinin kralları gibi büyük, sınırları genişleten, Kudmuhu ülkesi ve onun müttefikleri, yağmacı Ahlamû, Sutû, Yauru ülkelerinin fatihi. "*

Halefi I. Şalmaneser (1274–1245), Mitannileri ve müttefikleri Hitit ve Ahlamû'yu Cezire'de yener ve Hanigalbat ülkesinin fethini tamamlar. Bununla beraber Hanigalbat topraklarının büyük bir çoğunluğu hala Batı Sami pastoralistlerinin kontrolü altındadır. Böylece Assurlular ve Ahlamû gibi Batı Sami kökenli pastoralistler arasında uzun ve mücadeleli bir dönem de başlamış olur. I. Tukulti-ninurta (1244–1208) da bir yazıtında Mari, Hana, Rapikum ve Ahlamû dağlarını ele geçirdiğini belirtir.[75] Zadok[76] gibi bazı araştırmacılar da Orta Fırat bölgesindeki bu Ahlamû dağlarını Batı Sami pastoralistlerinin toplanma alanı olan Bişri Dağı ile özdeşleştirir. Bununla beraber Zadok, I. Tukulti-ninurta'nın yalnızca bir fetihten bahsettiğini, herhangi bir çarpışmadan söz etmediğini söyler.

[74] Zadok 1991: 108, 111.
[75] Grayson 1972: 58, 82, 119.
[76] Zadok 1991: 116.

Ahlamû olarak anılan bu Batı Sami pastoralistleri ile karşı karşıya gelen diğer bir Assur Kralı da I. Aşurreşişi'dir. Bir yazıtında I. Aşurreşişi (1132–1115), kendini bu pastoralist Ahlamû ile savaşan ve onlardan Assur'un öcünü alan kişi olarak tanımlar.[77]

On ikinci yüzyılda, oğlu I. Tiglat-pileser (1114–1076) ile beraber Assur'da yeni bir döneme girilir. Bununla beraber I. Tiglat-pileser yazıtlarında Aramilerden söz eden ilk Assur kralıdır. Kral, ordusunu güneydoğuda Babil, batıda Lübnan kadar uzak bölgelere sefere gönderir. Bu dönemde de Aramiler, yine Assurluların en tehlikeli rakiplerinden biridir ve I. Tiglat-pileser de krallığının ilk yıllarında onlarla mücadele etmek zorunda kalır. Aramiler, ulaşımı keser, Assur köylerine kadar sokularak ürünleri mahveder; bölgede ciddi bir karışıklığa ve açlığa neden olurlar. Bölgedeki Assur halkı dağlara kaçar.[78] Bunun üzerine Kral, ordularıyla ahlamû-Aramiler'in üzerine yürür; onları Suhu ile Karkamış arasındaki bölgede yener ve Bişri Dağındaki Arami kentlerini yakıp yıkar. Yine bir başka yazıta göre I. Tiglat-pileser, Aramileri takip etmek için yılda iki kez, toplamda yirmi sekiz defa Fırat'ı geçmek zorunda kalır.[79] Bu uzun takip onların ne kadar zorlu bir düşman olduğunu da ortaya koyar. I. Tiglat-pileser, Aramiler üzerine yaptığı bu seferlerle Basra Körfezi ile Akdeniz'i birbirine bağlayan önemli kervan yollarını eline geçirir.[80]

I. Tiglat-pileser'in ölümü ile Assur devlet yönetiminde görülmeye başlanan değişimler sona erer ve Aramilerin istilaları daha da artar. Bir sonraki Assur Kralı Assur-bel-kala'nın (1073–1056) yazıtları, özellikle de *Kırık Obelisk*, bu Arami-Assur mücadelesini betimleyen önemli kanıtlardan biridir. Assur-bel-kala da I. Tiglat-pileser gibi güneyde Babil'e ve batıda Lübnan'a kadar yönelerek kısa bir dönem için Orta Assur İmparatorluğunu canlandırır. Kırık Obelisk'te Kralın bu girişimleri, özellikle de Arami baskısına karşı koyuşu öne çıkar. Assur-bel-kala, bu yazıtlarda Anadolu topraklarında hem bugün Diyarbakır - Üçtepe'nin batısında uzanan Sinabu'yu da kapsayan Yukarı Dicle bölgesinde, hem de bu bölgenin güneyindeki Kaşiyari

[77] ARAB I: 70.
[78] Kuhrt 1995, I: 358, 361.
[79] Grayson 1991: 23, 43.
[80] Grayson 1990: 248.

dağlarında ve Assur kontrolü altındaki diğer bölgelerde Aramilerle savaştığını ifade eder:

> *" O yıl, İyyar ayında, Kaşiyari Dağı eteğinde Pauza kentinde, Aramilere karşı seferde, onlarla savaştı. Aynı yıl, aynı ay Aramilere karşı seferde onlarla Nabula kentinin merkezinde savaştı. "*[81]

Bununla beraber Assur-bel-kala, artan Arami baskısı karşısında Assur'un merkez topraklarını güvende tutmak için, Yukarı Dicle bölgesini gözden çıkarır ve bölgeden geri çekilir.[82] Yukarı Dicle bölgesindeki Assur egemenliğinin bitiş nedeni hakkında doğrudan bir kanıt bulunmamakla birlikte, Aramiler başlıca etken olarak görülür. Bu durum Assur'u yeniden zayıflama sürecine sokar ve krallığın genişleme çabalarını kesintiye uğratır.

Aramiler, Assur-bel-kala döneminde Yukarı Dicle bölgesine yerleşmeye başlamış olmakla beraber Fırat'ın doğusunda da varlıklarını sürdürürler.

II. Eriba-Adad (1055–1054) ile başlayan dönemde Assur, yüzyıldan fazla bir süre için karanlık bir döneme girer. Söz konusu bu dönem için net bilgiler edinilemese de ileriki dönemlerde bu karanlık yüzyıla yapılan atıflardan Aramilerin üstün güç oldukları ve önceleri Assur toprağı olarak bilinen yerlerin büyük bir bölümünü işgal ettikleri anlaşılır. Yine bu zaman dilimi içerisinde Aramiler, Fırat'ı geçerek Habur'a kadar ilerlerler.

II. Asur-dan'ın (934–912) tahta çıkması ile beraber Assur'da yine bir hareketlenme görülür ve II. Asur-dan ile Yeni Assur dönemine girilir. Bu dönemde, yaklaşık bin beş yüzyıllık bir süre boyunca aynı soydan geldiği düşünülen Assur krallarınca, alınan ama sonradan kaybedilen toprakları geri kazanmak amacıyla batıya, kuzeye ve Anadolu topraklarına yönelir. Asur-dan da bu politika doğrultusunda

[81] Grayson 1991: 102.
[82] Roaf 1996: 149.

Aramilerin ele geçirdiği ve bir yüzyıldan fazla bir süre için ellerinde tuttukları toprakları geri alır ve mülteci konumuna düşen Assurlular, topraklarına geri dönerler:

> *" Assur kralı, atam Şalmaneser devrinden olan kişi, …tarafından Assur halkı zarar görmüş, öldürülmüş, tüm oğulları, kızları satılmış; efendim Assur'un emriyle…Ruqahu ülkesi,… ülkesinin Zab Nehri esirler aldım, onları büyük bir yenilgiye uğrattım, ganimetlerini, mallarını, sürülerini ve onları kentim Assur'a getirdim. "*[83]

Asur-dan, yazıtlarında Aramilere karşı zafer elde ettiğini öne sürse de bu dönemde Aramilerin Fırat'ta Bit Adini, Habur'da Bit Bahiyani gibi güçlü Arami krallıklarını kurdukları görülür.

Dokuzuncu ve sekizinci yüzyıla gelindiğinde Assur'un yayılmacı politikası, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesini ciddi bir şekilde etkilemeye başlar.

Rouks[84], II. Adad-nirari'nin (911–891) tahta çıkışını Assur'un uyanışı olarak niteler. Gerçekten de II. Adad-nirari'nin politikalarıyla Assur'un kaderinin değişmeye başladığı görülür. Adad-nirari'nin askeri seferlerinin yönleri incelendiğinde de bu seferlerin üç büyük bölgeyi kapsadığı göze çarpar: Batı topraklarını ele geçiren Aramiler üzerine; kuzeyde Habhu ve Nairi ülkelerine ve güneyde Babil'e. Adad-nirari bu seferlerinde başarılı da olur. Aramilerce daha önce Assur'dan alınan birkaç kenti tekrar Assur topraklarına katar:

> *" Tüm Katmuhu ülkesinin efendisi olan ve sınırlarını buraya kadar genişleten; tüm Kardunyaş'ın fatihi; Kardunyaş kralı Şamaş-mudammiq'in yenilgisine sebep olan, Yalman Dağından Turan (Diyala?) Nehrine; Lahiru kentinden Ugar-sallu'ya kadar olan bölgeyi Assur sınırlarına ekledi; Der kentinin tüm toprağını fethettim;*

[83] Grayson 1991: 133.
[84] Rouks 1992: 283.

Arafa ve Lubdu kentlerini, Kardunyaş kalelerini Assur sınırlarına tekrar kattım;

Nairi ülkelerine henüz dört kez yürümüş ve Habhu ülkesinin içlerini, Nahur ve Asnaku kentlerini fetheden; gerçekten güçlü dağları sürekli kateden; Alzu ülkesini tamamen yıkan ben, bu yüzden tufanın yarattığı harabe tepeler gibi görünen, oradan tutsaklar alan ve onlara vergi yükleyen ben; ahlamû-Aramilerinin askerlerini yenen ben, Suhu'dan vergi alan ben; "

II. Adad-nirari Hanigalbat ülkesi üzerine altı sefer düzenler. Bu seferlerde çoğunlukla Nisibis (Nusaybin) bölgesinde yerleşik olan Arami kabilesi Temanitler ile savaşır. Altıncı Hanigalbat seferinde Kral, Hanigalbat'ı ve Nisibis'i ele geçirir ve Temannulu Nur-Adad'ı da yenerek aldığı diğer esirlerle birlikte Assur'a getirir. Huzirina (günümüzde Urfa yakınlarındaki Sultantepe) ve Guzana da II. Adad-nirari'nin ele geçirdiği bölgeler arasındadır; Babil'in kuzeybatı sınırında uzanan Lake ve Hindanu gibi Arami yerleşimlerinden de haraç ve vergi alır. Katnu ve Bit Halupe de diğer vergiye bağladığı Arami yerleşimleridir.

II. Tukulti-ninurta (890–884) dönemine gelindiğinde Assur'un öncelikli hedefleri arasında Nairi ülkesinin ve Habur ile Dicle boyunca yerleşmiş zengin Arami yerleşimlerinin yer aldığı görülür. Tukulti-ninurta özellikle de Assur'un Yukarı Dicle Bölgesindeki hâkimiyeti bitmeden çok kısa bir süre önce veya sonra kurulan Amedi merkezli Bit Zamani Devletini hedefler. 886 yılına tarihlenen bir seferin kaydı sayesinde bölgenin Assur'un hâkimiyetindeki bir vasal devlet olduğu ve Assur'un burada uyguladığı politika anlaşılır.[85]

Assur'un bu bölgede uyguladığı vasallık politikası da yine karşılıklı sorumlulukları içeren klasik bir vasallık politikasıdır. Assur, vasalı yaptığı devleti yabancı saldırılara karşı korur, vasal devlet de bilgi akışı sağlar ve düzenli vergi öder.

[85] Grayson 1991: 148–154, 171–172.

Vasal devletin bu sorumlulukları, burada görevli Assurlu bir memur tarafından izlenir ve bulunduğu bölgeden sorumlu olan eyalet yöneticisine rapor edilir.[86] Yerel yöneticiler, kendi ülkelerinde yine kraldır; Assur Devleti bu devletlerin iç işlerine karışmaz ama Assur kralları, çoğu zaman söz konusu bu yöneticilerin yetkilerini sınırlandırır.[87]

II. Tukulti-ninurta, Katnu, Lake, Bit Halupe ve Hindanu gibi Arami yerleşimlerinde de haraç ve vergi alır.

II. Tukulti-ninurta'nın oğlu II. Aşurnasirpal (883–859) ile Mezopotamya yeni bir tarz ile tanışır ve Assur devleti de en görkemli dönemlerinden birini yaşar. Krallığının ilk yıllarında seferleri kuzey ve kuzeydoğuya yönelik olsa da Aşurnasirpal'in ikinci, beşinci ve onuncu seferlerinde başlıca hedefi Yukarı Dicle bölgesidir. Kral bu seferlerinde bölgeyi Nairi[88] olarak tanımlar. Bu dönemde bölgedeki Arami devleti Bit Zamani yine Assur vasalı konumundadır; Aşurnasirpal'e ait Kuruh Monolitinde, Bit Zamanili Amme-baili'nin adamlarınca çıkarılan bir isyanda öldürüldüğü ve Assur Kralının Amme-baili'nin, vassal kralın öcünü almak amacıyla harekete geçtiği görülür. Yine diğer bir yazıtta Hulayalılar, Aşurnasirpal zamanında Assur vasalı bu devletin parçası ve Bit Zamanili İlanu'nun krali kenti olan Damdamusa'ya saldırır, Assur kralı da kente yardıma gider. Kral, sonradan Damdammusa'yı *Assur için* ele geçirir. Bu arada Bit Zamani'nin merkezi Amedi'de de kent kapısı önünde savaşır ve kentin meyve bahçelerini tarumar eder. Amedi üzerine direkt bir sefer düzenlendiğine dair bir beyana rastlanmasa da yakın çevresinde olduğu anlaşılan yine Bit Zamani kontrolündeki Sinabu ve Tidu gibi önemli kaleler boşaltılarak yerlerine Assurluların yerleştirilmesi, Damdammusa ve Sinabu gibi kentlerin Assur'a dahil edilmesi, sonraki yıllarda buraya Assurlu krallarca valiler atanması Amedi'nin de bir Assur eyaletine dönüştürüldüğü izlenimini verir.[89]

[86] Parker 2001: 250.
[87] Postgate 1992: 255.
[88] Orta Assur ve dokuzuncu yüzyıl boyunca Assurlular, Yukarı Dicle Vadisini ve komşu bölgelerini Nairi olarak adlandırmışlardır. Özellikle de III. Tiglat-pileser döneminden itibaren bölge hep Nairi olarak anılır. Parker 2001: 162.
[89] Grayson 1991: 200–201, 220, 261.

Yine Aşurnasirpal döneminde Babil ve Arami Bit Adini'nin Lake ve Suhu'yu ticari nedenlerle kışkırttığı görülür. Assur Kralı bu isyanı acımasız bir şekilde sonuçlandırır ve bunun faturasını Bit Adini'ye çıkarır.[90] Bit Adini'nin Marina, Rugulutu, Ialligu gibi kentlerini alır. Lake, Hindanu bu dönemde de Assur'a vergi ödeyen Arami devletleri arasında yer alır.

Tüm bunlarla beraber ünlü Tel Feheriye yazıtları da bu döneme tarihlenir. Aramice-Akkadca çift dilli bu yazıtlar, Assur'un vasalı konumundaki Guzana kentinin valisi Hadad-yis'i tarafından Fırtına Tanrısı Hadad'a adanır.[91]

Aşurnasirpal'in halefi III. Şalmaneser'in (858–824) seferlerinin de genel olarak batı, kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğu yönlerinde yoğunlaştığı görülür; Kral neredeyse tahta çıkar çıkmaz batıdaki, özellikle de kuzeydeki devletlerle sorun yaşar. Karkamış, Pattina, Sam'al, Kue ve Hilakku'dan oluşan bir Suriye-Hitit ittifakıyla karşı karşıya gelir. Gurgum, Kummuh ve Bit Adini bu ittifaka katılmasa da bu hareketi destekler. III. Şalmaneser bu koalisyonu yener ve Assur topraklarının hemen yanı başında uzanan Arami devleti Bit Adini'ye yönetiminin ilk dört yılı boyunca seferler düzenlemeye başlar. Üçüncü yılda Bit Adini Kralı Ahuni başkenti Til Barsip'i terk eder; Şalmaneser de kenti işgal ederek *Kar-Şalmaneser* (Şalmaneser'in Limanı) olarak yeniden yapılandırır. Kentin düşüşü Assur'a Halep yolunu açar. Ertesi yıl Ahuni, tanrıları, savaş arabaları, atları, oğulları, kızları ve ordularıyla birlikte yakalanarak Assur'a getirilir. Yine erken Arami yerleşimlerinden biri olan Pitru kenti Şalmaneser'in batı seferlerinin başlangıcı olur.

853 yılına gelindiğinde Şalmaneser, Aram-Şam Kralı Hadadezer'in önderliğinde, Hamatlı Irhuleni'nin, İsrailli Ahab'ın, Biblos'un, Mısır'ın, Itakanatu'nun, Arvadlı Matinu-ba'al'ın, Usanatu'nun, Sianulu Adunu-ba'al'ın, Arap Gindibu'nun, Ammon'un, Bet Rehoblu adam Ba'asa'nın ekonomik nedenlerle oluşturduğu on iki krallı bir ittifakla karşılaşır. Assur Kralı bu ittifakla yönetiminin altıncı, onuncu, on birinci, on dördüncü yıllarında Hamatlı Irhuleni'nin krali kenti Karkar'da savaşır.

[90] Kuhrt 1995: 484.
[91] Grayson 1991: 346–348, 389–391.

Bununla beraber Şalmaneser, Karkar savaşından sonra Hamat topraklarının birçoğuna saldırır, Irhuleni'ye ait bir dizi önemli kenti yok eder. Yine krallığının on sekizinci ve yirmi birinci yıllarında Hadadezer'in halefi Şam Kralı Hazael'le karşı karşıya gelir; Şam'ın dört kentini ele geçirir. Bunu izleyen yıllarda Suriye'nin iç kesimlerindeki kentlerle beraber Assur, kuzeyde Tabal ve Kue 'yi egemenliği altına alır. Beraberinde batıya uzanan ticaret yolları ile Toroslar üzerindeki maden yataklarının da egemenliğinin Assur'a geçmesi Assur'a ekonomik yönden büyük bir kazanç sağlar.

Şalmaneser'in 856 yılındaki seferine ve krallığının yirmi yedinci yılına ilişkin anlatılarında Bit Zamani devletinin adı da geçer.

III. Şalmaneser'den sonra Assur zor bir döneme girer. Başta Assur, Ninive, Arbela gibi kentler olmak üzere tüm Assur'u etkileyen ve sebebi tam olarak bilinmeyen isyanlar görülür.[92] Bu dönemin ilk kralı ise Şalmaneser'in oğlu V. Şamsi-Adad'tır (823–811). Babil kralı Marduk-zakur-şumi'nin yardımıyla tahta çıktığı düşünülen Şamsi-Adad'ın faaliyetleri öncellerine göre çok daha mütevazıdır.[93] Assur Kralının seferleri genelde Babil ve Nairi bölgesine yöneliktir. Kralın bu Nairi tanımı, Radner ve Schachner'e göre Amedi ve Bit Zamani ile aynı bölgedir.[94]

Yine bu dönemde Assur Kralının çağdaşı Sam'allı Kilamuwa yazıtında Kilikya Ovasındaki Danuna Krallığının saldırısına karşı V. Şamsi-Adad'ı yardıma çağırdığını söyler.[95]

III. Adad-nirari (810–783) de yönetimi boyunca önemli seferler düzenleyen bir Assur kralıdır. Yönetimi sırasında Bel-Harran-beli-uşur, Nergal-eriş ve Şamsi-ilu gibi bazı Assur valilerinin ön plana çıktığı görülür.

[92] Kuhrt 1995: 490.
[93] Roaf 1996: 174.
[94] Radner- Schachner 2001: 735.
[95] KAI II 1973: Nr 31, 24. Yazıtta Assur Kralının adı açıkça anılmasa da Kilamuwa'nın o dönemdeki Assur'daki çağdaşı V. Şamsi-Adad olarak gözükmektedir.

Antakya-Asi nehri yakınlarında bulunan bir taş stel, söz konusu bu valilerden en güçlü konumdaki Şamsi-ilu'nun, Kral Adad-nirari ile beraber iki Arami devletinin, Hamatlı Zakkur ile Arpadlı Attar-şamak'ın egemenlik bölgelerini belirlediğini, bu iki devlet arasında aracılık yaptıklarını gösterir:

> *" Assur kralı Adad-narari ve komutanı Şamsi-ilu, Hamat ülkesinden Zakur ve Adramu'nun oğlu Atarşumki'nin malı olan Nahlasi kentinin tüm çayırları, bahçeleri ve yerleşkeleri arasında sınır oluşturdu. Onları Orontes Nehri ikiye ayırdı. Sınır budur. "* [96]

Adad-nirari'ye ait bir başka yazıtta da Assur Kralının annesi Semiramis[97] ile beraber Fırat'ı geçerek, Arpadlı Attar-şamak'a karşı askeri bir harekâtı yürüttüğü görülür:

> *" Onlarla, Arpad kentinden Adramu'nun oğlu Atarşumki ile beraber Paqarahubunu'da onunla bir olan sekiz kralla bir meydan savaşında dövüştüm. Onlardan karargahlarını aldım. Hayatlarını kurtarmak için dağıldılar. "*

Adad-nirari yine memurlarından Nergal-eriş'e Lake, Hindanu, Katnu ve Anat gibi Arami yerleşimlerinin de dahil olduğu Cezire'den batıda Habur Nehrine, doğuda Tartar Vadisine, güneyde Orta Fırat'tan kuzeyde Sincar Dağına kadar olan tüm bölgenin kontrolünü verir:

> *" O sırada saray adamım Nergal-eriş'in Raşappa, Lake, Hindanu, Anat ve Suhi ülkelerinin, Ana-Assur-uter-aşbat kentinin yöneticisi olmasına karar verdim: 12 köyüyle Dur-İştar, 10 köyüyle Kar-Sin, 33 köyüyle Dur-duklimmu, 20 köyüyle Dur-Assur, 33 köyüyle Dur-Nergal-eriş, 40 köyüyle Dur-Marduk, Sangar Dağı bölgesinde*

[96] Donbaz 1990: 1, 7. Antakya-Samandağ arasında, Asi Nehri yakınlarında bulunan bu stel, Hamatlı Zakkur ile Arpadlı Atarşumki'nin devletleri arasında bir sınır taşı niteliğindedir.
[97] Roaf 1996: 175. Kraliçe Semiramis (Sammuramat), Assur Kralı V. Şamsi-Adad'ın ölümünden sonra oğlu III. Adad-nirari büyüyünceye dek, beş yıl Assur'u yönetmiş ve Adad-nirari tahta geçtiğinde de Assur yönetiminde etkili olmuş tarihi bir karakterdir.

126 köyüyle Kar-Adad-narari kenti, Azallu Dağı bölgesinin 28 köyüyle, Lake ülkesinin 15 köyüyle, Dur-Adad-narari kenti, Katnu ülkesinin 14 köyüyle, Adad kenti-efendisinin kararıyla Nergal-eriş'in tekrar inşa ettiği 331 küçük kentle beraber. "

Yine III. Adad-nirari'nin yazıtlarında Kralın düzenlediği Hatti gibi batı, özellikle de Şam seferlerine rastlanır. Kral, yönetiminin beşinci yılında Şam'ın itaatini sağlar, Şam'ı Assur'un vasal devletleri arasına katar. Ardından gerçekleştirdiği Hatti seferiyle vergi vermeyi kesen Hatti krallarını yendiğini iddia eder.[98]

IV. Şalmaneser (782–773) döneminde de Assur valisi Şamsi-ilu ile tekrar karşılaşılır. Maraş yakınlarında, Kızkapanlı köyünde bulunan ve 773 yılında yazıldığı düşünülen bir stel Şamsi-ilu'nun Şam üzerine bir seferini anlatır. Stelde Şamsi-ilu, Şam seferini anlatırken Assur Kralına hiç değinmez, bu yorumu da seferi Şamsi-ilu'nun yönettiği ve valinin bu dönemde de etkili bir isim olduğu izlenimini verir.[99]

III. Adad-nirari'nin diğer oğlu III. Asur-dan (772–755), Suriye ve Babil'e yaptığı başarısız seferlerle anılır; döneminde veba salgınları, Assur, Arafa (günümüzde Kerkük) ve Guzana'da isyanlar görülür.[100]

III. Asur-dan'ın halefi ve kardeşi V. Aşur-nirari (754–745), krallığının ikinci yılında Arpad (Bit Agusi) üzerine bir sefer düzenler. Bu sefer, Assur Kralının Arpad Kralı Mati'el ile yaptığı bir anlaşma ile sonuçlanır.[101]

Yukarıda da görüldüğü üzere Assur'un dokuzuncu yüzyıldaki hızlı gelişimini sekizinci yüzyılın ilk yarısındaki duraklama dönemi izler. Ülkenin sınırlarında herhangi bir değişiklik olmasa da yönetimde zaaflar, valilere ve yüksek rütbeli devlet memurlarına verilen olağanüstü yetkiler görülür. Yine bu dönemde Anadolu'nun

[98] Grayson 2002: 10, 19, 20, 23, 29, 39, 69, 204–205, 207–208, 211, 239–240.
[99] Donbaz 1990: 1. Sınır antlaşması niteliğindeki bu stel, aynı zamanda Kummuh ve Gurgum devletleri arasındaki sınırı belirler.
[100] Rouks 1992: 302.
[101] ARAB I: 265.

doğusunda Urartu devleti egemen konumdadır; Urartu Kralı II. Sarduri (756–730), Melid, Kummuh ve Gurgum gibi Geç Hitit Krallıklarının yanı sıra Arami Arpad Krallığı ile de ittifak halindedir. Bununla beraber Kuzey Suriye'deki Arami krallıkları üstünde Urartu'nun siyasi etkisi hızla yayılmaya başlar.

V. Aşur-nirari 746 yılında Kalhu'da çıkan bir isyan sırasında öldürülür. Yerine krali soydan geldiği tartışmalı, genelde bir gaspçı olduğu düşünülen III. Tiglat-pileser (745–727) geçer.

III. Tiglat-pileser, tahta çıktıktan sonra iç isyanları bastırır, askeri seferler için III. Şalmaneser dönemi sınırlarının ötesini hedef olarak seçer. Assur Kralı bu dönemde Fırat'ın batısında yalnızca Geç Hitit ve Arami Krallıklarıyla değil, Urartu ile de uğraşmak zorunda kalır. 743 yılında Urartu, Arpad, Malatya, Kummuh ve Gurgum'dan oluşan bir ittifak ile karşılaşır ve bu ittifakı Kummuh – Halpa'da (günümüzde Adıyaman Gölbaşı) yener. Güneyde Babil'de ise Kaldeliler ve Aramiler kral için başlıca sorun oluşturan halk topluluklarıdır ve onları da yine krallığının ilk yıllarında dize getirir.[102]

Assur Kralı daha sonra da batı seferlerine devam eder. Arpad, Unki ve Aram-Şam başlıca hedefleri arasındadır. Arpad'ın 740 yılında da düştüğü görülür.

Tiglat-pileser, 738 yılında idari konularda reform hareketlerine girişir. Bu reformlar dahilinde eyalet sınırlarını yeniden düzenler, krali otoriteyi güçlendirmek amacıyla eyalet valilerinin yetkilerini sınırlar. Askeri alanda gerçekleştirdiği yenilikler arasında Arami kabilelerinden oluşan askeri birlikler göze çarpar. Assur Kralının öncelik verdiği diğer idari uygulama ise nüfus nakil politikaları olur. Tüm kentler ve bölgeler boşaltılarak halkları daha uzak bölgelere gönderilir, yerlerine diğer ülkelerden gelen halklar yerleştirilir. Burada başlıca amaç milliyetçi oluşumları önlemek, halkların direnişini kırmaktır. Bu bağlamda Tiglat-pileser, önceliği Aramice konuşulan bölgelere

[102] Köroğlu 2006: 164.

verir. Ama bu öncelik Assur'un Aramileşmesine, ilerleyen yıllarda da ülke birliğinin çözülmesine yol açar.[103]

III. Tiglat-pileser döneminde de Assur ve Arami Sam'al devleti arasında yine yakın ilişkiler görülür. Sam'al Kralı Barrakab, yazıtında Sam'al Krallığının kendisi ve babası II. Panamuwa'nın Tiglat-pileser'e olan sadakati ve onunla uyumlu işbirliği sonucu geliştiğini ifade eder.[104]

Bu dönemde Yukarı Dicle bölgesindeki Tuşhan eyaletinde yeniden güvenlik sağlanır, Nairi topraklarının kralları vergiye bağlanır. Anadolu'nun güneydoğusunda, Harran güzergahındaki Arami kenti Hadatu (Arslan Taş) eyalet merkezi haline getirilir ve Assur Kralı burada kendisi için bir saray yaptırır.

Tiglat-pileser, 727 yılında öldüğünde Assur, Basra Körfezi'nden Mısır'a, kuzeyde Anadolu ve Kilikya'ya kadar uzanan büyük bir imparatorluk şeklinde yoluna devam eder. III. Tiglat-pileser'in ardından Assur ve Babil Kralı olarak V. Şalmaneser (726–722) ismi ile karşılaşılır. Şalmaneser de babası gibi batıya yönelir. Bu dönemde Anadolu topraklarındaki güçlü Arami Krallığı Sam'al ve başkenti ele geçirilir.[105]

V. Şalmaneser'in kısa süren yönetim sürecinden sonra III. Tiglat-Pileser'in oğlu olduğu tartışmalı olan II. Sargon (721–705) Assur tahtına çıkar. II. Sargon'un saltanatı, imparatorluğun geleneksel fetih ve genişleme politikasının son dönemi olması açısından önemlidir. Bu dönemde Assurluların, Aramilere ait kent devletlerinin hemen hemen hepsinde tam egemenlik kurdukları ya da vassal devlet olarak himaye altına aldıkları görülür. Bundan böyle Sargon ve haleflerinin Aramilerle ilişkilerinin nüfus nakilleri uygulamalarıyla sınırlı kaldığı göze çarpar.

[103] Rouks 1992: 306–308.
[104] KAI II 1973: Nr 215, 231.
[105] Köroğlu 2006: 167.

Toplu nüfus nakilleri, III. Tiglat-pileser öncesinde de Assur krallarınca uygulanan ve Yakındoğu'da Mezopotamya, Hitit İmparatorluğu ve Mısır gibi uygarlıklarda uzun süreden beri bilinen, öncelikle sivil halkın anayurtlarından başka coğrafyalara büyük oranlarda sürülme olayıdır. Yeni Assur İmparatorluğu döneminde de nüfus nakilleri, imparatorluğun gelişim ve inşasının gerçekleşmesinde temel bir politika ve rutin bir uygulama olur. Bu temel politika ve uygulama, Assur yönetiminin imparatorluğun her bölgesine yayılmasını sağlamak gibi bir amaca hizmet eder.[106]

Toplu nüfus nakilleri uygulamasına ilişkin ilk kesin ifadelere I. Tiglat-pileser (1114–1076) dönemi yazıtlarında rastlanır. Kummuh ve Muşki üzerine düzenlediği ilk seferinde Assur kralı şöyle der:

> *"Silahlarımdan kaçan askerlerinden geriye kalan ve bana itaat eden 6,000 adamını aldım ve onları kendi ülkemin halkı olarak gördüm."*[107]

Bununla beraber bu uygulama, III. Tiglat-pileser (744–727) döneminde ve sonrasında da II. Sargon ve Sanherib yönetimlerinde dikkat çekici bir yaygınlık kazanır. Tiglat-pileser döneminde nüfus nakilleri, belirli bir sisteme oturtularak Aşurbanipal'e (668–627) kadar geçen süre içerisinde de toplam nüfus nakillerinin yüzde sekseni gerçekleştirilir.

Yaklaşık üç yüz yıllık bu süreçte, dört buçuk milyon insanın yurtlarından sürülerek farklı coğrafyalara yerleştirildiği söylenir.

III. Tiglat-pileser öncesinde, Kuzey Suriye, Nairi ve Ararat ülkeleri, Namri ve Assur'un doğu bölgeleri ile sınırlı olan nüfus nakilleri, imparatorluk büyüdükçe daha da geniş bir coğrafyayı kapsar. Tiglat-pileser döneminde, bu uygulama güneybatıda Mısır'dan, kuzeydoğuda Hazar denizi kıyılarına, batıda ve kuzeybatıda Yadnana ve

[106] Oded 1979: 2.
[107] Grayson 1991: 14.

Muşki ülkelerinden doğu ve güneydoğudaki Media ve Elam ülkelerine kadar tüm Yakındoğu'ya yayılır.[108]

Hatta Sam'allı II. Panamuwa'nın bir yazıtında, III. Tiglat-pileser'in uyguladığı bu nüfus nakillerinin geniş coğrafyasına ilişkin şöyle bir ifade görülür:

" doğunun kızlarını batıya ve batının kızlarını doğuya getirdi. " [109]

Yazıtlar ve diğer yazılı belgeler dışında Assur kabartmalarında da (bkz. Resim 1.) bu nakiller acınası sahneler olarak betimlenir: Omuzlarına eşyalar, çantalar yüklenmiş, sıska çocuklarının elinden tutmuş, askerler eşliğinde yürüyen insanlar.

Nüfus nakil politikalarının uygulandığı coğrafya dikkatle incelendiğinde bu uygulamada önceliğin Aramice konuşulan bölgelere verildiği dikkat çeker. Assur krali yazıtları da Aramice konuşulan bölgelere öncelik tanınan bu uygulamaların pek çok örneğini sunar. Aramilerle birçok kez karşı karşıya gelen Assur kralı II. Adad-nirari (911–891) bir yazıtında, Anadolu topraklarında Nisibis (Nusaybin) ve çevresinde yaşayan Arami Temanit kabilesi ile ilgili şöyle bir söylemde bulunur:

" Aynı eponimde, Temannulu Nur-Adad'ı ve askerlerini esir aldığım o savaşta, onu beraberimde ülkeme, Ninive'ye getirdim. "[110]

Yine Anadolu topraklarında yaşayan Harranlı Arami (^{uru}*Gambulāja*) Gambulların, II. Sargon, Sanherib ve Aşurbanipal dönemlerinde küçük gruplar halinde Assur kentine yerleştirildikleri görülür.

Aramice konuşulan bölgelere verilen önceliğin nedeni, Assur'un nüfus nakilleri politikasındaki amaçlarından biri olan ulusal ve etnik grupları çeşitli bölgelere

[108] Oded 1979: 16, 19, 20.
[109] KAI II 1973: Nr 215, 231. " *wbnt mwq' šmš ybl m'rb wbnt m'rb ybl mwq' šmš* "
[110] Grayson 1991: 151–152.

dağıtarak, milliyetçi oluşumları zayıflatma bağlamında Arami topluluğunun da birliğini bozmak ya da direnişini kırmak olarak düşünülebilir.[111]

Yazıtlarda III. Tiglat-pileser, II. Sargon ve Sanherib'in çoğunlukla güney Babil'den, Keldani ve Arami kabilelerini imparatorluğun çeşitli bölgelerine yerleştirdiği takip edilir.[112] Yine yazıtlardan ve diğer yazılı belgelerden izlenebildiği üzere Hamat, Şam[113], Bit Adini[114] gibi Suriye'deki Arami yerleşimlerinden de imparatorluğun başka bölgelerine yerleştirilen halklar söz konusudur. Nairi, Hilakku, Unki, Karkamış, Kummuh ve Gurgum gibi Anadolu coğrafyasının diğer halkları da bu nüfus nakil politikası düzenlemelerine dahil edilir.

Assur İmparatorluğunu kalkındırmak için gerekli insan gücünü sağlamak da bu uygulamanın diğer yan amaçlarından biridir. Ayrıca bu politika Assur ile yapılan anlaşmalarda, anlaşmaya uymama cezası olarak da uygulanır. V. Aşur-nirari ve Bit Agusili Mati'el arasında yapılan anlaşmanın maddeleri bu tür bir ceza uygulamasının da örneğini sunar:

> *" Eğer Mati'ilu, bu anlaşmaya karşı bir hata yaparsa, Mati'ilu oğulları, kızları, saray memurları ve ülkesinin halkıyla beraber ülkesinden çıkartılacak, ülkesine geri dönemeyecektir. "* [115]

Assurlu yöneticiler, sürgünlerin büyük bir bölümünü 'Assur halkı olarak' tanımlar; yeni yerleşimciler, yerel halkla aynı hak ve sorumluluklara sahip görünürler. Bununla beraber sürgünler arasında toprak sahipleri, tarım işçileri, zanaatçılar, bilginler, uzmanlar, işadamları**,** saray ve devlet görevlileri, köleler, hizmetçiler, sığıntılar ve esirler gibi çeşitli sosyal sınıflardan insanlara rastlanır.[116]

---

[111] Oded 1979: 43, 55.
[112] ARAB I: 291; ARAB II: 26, 121.
[113] ARAB II: 183.
[114] Grayson 2002: 22.
[115] ARAB I: 266.
[116] Oded 1979: 91–109.

3.2 Sanat ve Kültür Alanında Arami-Assur İlişkileri

Yaklaşık 1300 yıllık bir tarihi olan Assurlularda sanat, Yeni Assur (1000–610) döneminde taşra sanatı olmaktan kurtulur, belirli bir olgunluğa erişir ve özgünlük kazanır. Yeni Assur döneminden günümüze ulaşan sanat eserleri, Kalhu (Nimrud), Dur-Şarrukin (Horsabad) ve Ninive (Koyuncuk) gibi Assur kentlerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan görkemli kent yapıları, yine bu yapıları süsleyen kabartmalar ve devasa heykellerdir.

Assurlular, fethettikleri ülkelerde ekonomik ve siyasal egemenlikleri yanında kendi kültürel ve dünya görüşlerini de kabul ettirirler; onlardan da sanatsal ve kültürel olarak etkilenirler ve bu fikirleri kendi kültürleriyle birleştirirler. Bu bağlamda da ele geçirdikleri, siyasi ilişkilerde bulundukları Tel Halaf (Bit Bahiyani), Karkamış, Maraş, Zincirli gibi Geç Hitit ve Arami Krallıkları ile de kültürel ve sanatsal etkileşimler ve bunların örnekleri söz konusudur.

Bu etkileşimler ile daha çok mimarlık ve şehir planlamacılığı alanlarında karşılaşılır. Bununla beraber esinlenmeler, ikonografik motiflerden, fildişi sanat eserlerine, kentlerin flora ve bahçe düzenlemelerine dek görülebilir.

Bir Kuzey Suriye mimari yapısı olan, Geç Hitit ve Arami Krallıklarında da görülen *bit hilani*nin Assur İmparatorluğunun merkezi durumundaki topraklar üzerinde de inşa edilmesi Assur kültürünün bazı unsurlarının batı etkileriyle açıklanabileceğini gösteren en önemli kanıtlardan biridir.

Assur devletinin Kuzey Suriye bölgesi ile sıkı ilişkiler içine girdiği III. Tiglat-pileser döneminden itibaren saray yapılarında *bit hilani* uygulamaları sıkça görülür. Bu uygulamalar Assur yazıtlarında dahi yer bulur:

> *" Onların Amorit dilinde bit hilani olarak adlandırdığı bir Hitit sarayının önünü bir portiko ile süsledim. 4610 talent ağırlığında, bronz, çiftli sekiz aslan ... son derece yüksek dört sedir sütunu aslan*

heykelinin üstüne yerleştirdim ve onları girişi desteklesin diye inşa ettim." [117]

Kuzey Suriye saraylarından esinlenildiği açık olarak görülebilen *hilani* örnekleri özellikle de yedinci yüzyılda yaygınlık kazanır. Bu etkileşimle beraber Assurlular, *bit hilaniyi* tamamıyla değil, yalnızca giriş bölümüyle saray yapılarında bir ön-geçit olarak benimserler. III. Tiglat-pileser zamanında inşa edilen Hadatu (Arslantaş), III. Şalmaneser'in yaptırdığı, IV. Şalmaneser, III. Asur-dan, V. Aşur-nirari, *turtanu* Şamsi-ilu'nun da ikametgahı olan Til Barsip, Ninive ve II. Sargon'un Horsabad sarayları bu tür *bit hilani* uygulamalarının görüldüğü Assur saraylarıdır.[118]

Bununla beraber Kuzey Suriye ve Arami yerleşimleri ile Assur toprakları arasındaki kültürel ve sanatsal etkileşim karşılıklıdır. Aramilerin egemen olduğu Sam'al ve Tel Halaf gibi Kuzey Suriye yerleşimlerinde, gün ışığına çıkarılan heykellerde, kabartma ve ortostatlarda ve yine mimaride Assur sanatının izlerini görmek mümkündür.

Sam'al yontularında Assur etkileri, Kral Kilamuwa (835 – 810) döneminde iyiden iyiye kendini gösterir. Hatta Orthmann[119], Kral Kilamuwa'nın bizzat kendisine ait bir yazıtta (bkz. Resim 2.) kralın saç-sakal biçimini, duruşunu, adaleli yapısını Assur özellikleri olarak tanımlar. Kralın ilgili yazıta Ay Tanrısı Sin'in sembolü olan hilali, kanatlı güneş kursunu yerleştirmesini de Assur krallarına olan hayranlığı olarak yorumlar. Orthmann'ın gözlemlediği bu öykünmeler, Kilamuwa'nın haleflerinden Kral Barrakab'a ait bir yazıtta da yer alır (bkz. Resim 3.).

Yine Sam'al'da ortaya çıkarılan, araba ile düşman takibi konulu bir kabartma (bkz. Resim 4.), işleniş stili ile Assur kabartmalarındaki savaş sahnelerini hatırlatır. Bununla beraber Sam'al'daki bazı krali yapıların da Assur etkisi taşıdığı ifade edilir.[120]

---

[117] ARAB II: 84.
[118] Frankfort 1952: 126–127.
[119] Orthmann 1971: 66.
[120] Bkz. 4. bölüm, 4.1. Sam'al.

Tel Halaf da dikdörtgen kent planı ile Assur kent planlarına bir paralellik gösterir. Bununla beraber 808 yılından itibaren görülen Assur egemenliği doğrultusunda kentte, sanat ve mimari alanlarında ve keramik stilinde de Assur etkileri görülür.[121]

Söz konusu tüm bu etkileşimlerin de Assur'un yayılımcı politikaları, nüfus nakli uygulamaları ve ekonomik faaliyetleri doğrultusunda geliştiği düşünülebilir.

[121] Hrouda 1962: 74–77.

4. ARAMİLERİN ANADOLU' DAKİ SİYASİ OLUŞUMLARI

4.1 Sam'al -Zincirli

Sam'al, Aramilerin Anadolu topraklarında egemenlik kurduğu; yerleşimde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan heykel, mimari yapılar, yazıtlar ve kabartmaların Aramilerin Anadolu ile bağlantıları hakkında en fazla bilgi sunduğu devletlerden biridir. Yerel yazıtlarda devletin adı *Y'DY* olarak da anılır. Hitit İmparatorluğu'nun on ikinci yüzyıl başlarında yıkılmasından sonra kurulan Geç Hitit krallıklarından birinin merkezi olan kentin, 920li yıllarda Aramilerin egemenliği altına girdiği düşünülür. Bu kent devletindeki Arami hanedanlığı Gabbar tarafından kurulur. Bmh, Hayanu, Şail, Kilamuwa, Krl, I. Panamuwa, Barşur, II. Panamuwa ve Barrakab da bu hanedanın yazıtlardan takip edilebilen diğer kralları- üyeleridir.[122]

Assur yıllıklarında Sam'al adına ilk kez III. Şalmaneser (858–824) döneminde rastlanılır. Bu dönemde Assur Kralı Şalmaneser'in Geç Hitit Krallıklarından oluşan bir ittifakla karşı karşıya geldiği ve bu karşılaşma sonucunda onları yenerek, sonrasında onlardan haraç aldığı görülür:

> *" Gurgum'dan ayrılarak Sam'allı Haianu'nun tahkimli kenti Lutibu kentine ulaştım. Sam'allı Haianu, Patinalı Sapalulme, Bit-Adinili adam Ahuni ve Karkamışlı Sangara birbirlerine güvendiler ve savaşa hazırlandılar. Onlar bana savaş açtılar. Efendim Assur'un verdiği sözle benden önce giden korkunç silahlarım ve kutsanmış yüce gücümle onlarla savaştım ve onları yendim. Savaşçılarını kılıçla yere serdim, yağmur gibi üzerlerine yağdım tanrı Adad gibi, vücutlarını hendeklere yığdım, büyük ovayı savaşçıların cesetleriyle doldurdum ve kanlarıyla dağları kırmızı yün gibi kırmızıya boyadım. Onlardan*

[122] Landsberger 1948: 60–61.

sayısız savaş arabası ve koşumlu atlar aldım. Kentin önüne başlardan oluşan bir kule diktirdim ve kentlerini yaktım, yıktım ve yok ettim.

Aynı kentte, Dabigu'da kalırken Unkili Halparunda'dan, Gurgumlu Mutallu'dan, Sam'allı Haianu'dan ve Bit-Agusili adam Aramu'dan haraç aldım: gümüş, altın, kalay, demir, kırmızı-mor yün, fildişi, renkli elbiseler, keten giysiler, öküz, koyun, şarap ve ördekler (işşuru rabatu)."[123]

Sam'al'ın bu yazıtlarda Geç Hitit devletlerinin bir müttefiki görünmesine karşın ilerleyen yıllarda Assur karşıtı herhangi bir ittifakta yer almadığı dikkati çeker. Bu da devlet yönetiminin Assur yanlısı bir dış politika izlediği düşüncesini akla getirir.

Sam'allı Kilamuwa yazıtında, Kilikya Ovasındaki Danuna Krallığının saldırısına karşı Assur Kralı V. Şamsi-Adad'ı yardıma çağırdığını söyler.

" Babamın evi, güçlü krallıkların tam ortasındaydı. Herkes onu yutmak için eline uzanırdı. Oysa kralların elinde, sakalı yutan bir ateş gibi, eli yutan bir ateş gibi ben vardım. Danuna kralı beni yenmeye çalıştı, ama ben ona karşı bir kuzuya bir kız, bir elbiseye bir adam veren Assur Kralını gönderdim. "

Bununla beraber Samal bağımsızlığını sekizinci yüzyılın ortalarına kadar korur. Sam'al Kralı Barrakab'ın yazıtları, kentin babası II. Panamuwa döneminde, Assur Kralı III. Tiglat-pileser'in egemenliğini kabul ettiğini ve II. Panamuwa'nın Tiglat-pileser'in çadırında, ona sadık bir biçimde öldüğünü ifade eder.[124] Bu ifadelere göre Sam'al, Assur İmparatorluğunun vassal bir devletidir. Yine Kral Panamuwa'nın adı, 738 ila 735 yılları arasında, III. Tiglat-pileser'in Assur vergi listelerinde yer alır. Halefi ve oğlu Kral

[123] Grayson 2002: 9–11.
[124] KAI II 1973: Nr 31, 24; Nr 215, 224.

Barrakab'ın ardından, Assur Kralı V. Şalmaneser (727 – 722) tarafından, 725 yılında bir Assur eyaleti haline gelir.

Arami egemenliği ve Batı Sami kültürü yanında kent, Hitit, Suriye, Luvi ve Fenike kültürlerini ve halklarını da barındırır. Öyle ki Sam'al'daki Arami hanedanlığının üyesi olarak görünen kralların taşıdığı Kilamuwa ve Panamuwa gibi isimler açıkça Anadolu kültürünü çağrıştırır.[125] Assur'un Kuzey Suriye bölgesindeki egemenliği doğrultusunda kent kültüründe, özellikle de saray çevrelerinde Assur etkileri de görülmeye başlar.

Günümüzde Gaziantep'in İslahiye ilçesinin 10 Km. kuzeyinde, Fevzipaşa bucağına bağlı Zincirli Köyündeki kalıntılar, bir krallık kentini ve kalesini kapsar. Zincirli ya da Sam'al kazıları, Kral Humann, Felix Von Luschan ve Robert Koldewey yönetiminde 1888–1890–1891, 1892, 1894 ve 1902 yıllarında gerçekleştirilir. Bu çalışmalarda Sam'al kentinin sarayları, önemli yapıların yer aldığı akropolisi ve dış surları ortaya çıkartılır. Yuvarlak bir plana (bkz. Resim 5.) sahip olan kent, çift bedenli ve 720 metre çapında surlarla çevrilidir ve kentin ilk kez 1300lü yıllarda surlarla çevrildiği düşünülür. Kentin dış surlardaki üç kapısı güney, batı ve kuzeydoğu yönlerinde yer alır. Bununla beraber içkalenin güney yönünde yalnızca bir kapısı vardır.

Kentin saray yapıları yine diğer Kuzey Suriye yerleşimlerinde de görülen, girişi uzun cepheli, sütunlu portikolara sahip, bir avlu etrafında toplanmış *bit hilani* yapılarıdır. Yerleşimdeki en eski yapı E yapısıdır. Bununla beraber sitadelde başlıca iki yapı söz konusudur: Yukarı Saray ve Aşağı Saray.

D yapısı olarak da adlandırılan Yukarı Saray, Kilamuwa tarafından dokuzuncu yüzyılda inşa ettirilir. Landsberger[126], bu yapının aynı zamanda, 670 yılında Assurlu bir yöneticinin, muhtemelen Esarhaddon'un geçici ikametgahı olarak da kullanıldığını, ama yapının yerel bir yönetici tarafından inşa ettirilmiş olabileceğini söyler. Yapının içkalenin doğusunda ve kuzey surlarının önündeki en yüksek noktada inşa edildiği

[125] Bowman 1948: 71.
[126] Landsberger 1948: 76.

görülür. Yukarı Saray, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerinde, birer ana avlu etrafında toplanan iki *hilaniden* oluşur. Yine bu yapıya ait bir kışla binasının varlığı da söz konusudur. Sevin,[127] tipik bir Kuzey Suriye mimarisi ve *hilani* özellikleri yanında Yukarı Saray'ın Yeni Assur mimarisi özellikleri taşıdığını da belirtir. Sevin'e göre Yukarı Saray, Kuzey Suriye geleneği ve Yeni Assur mimarisinin ortak bir ürünüdür. Öyle ki *hilani* yapıları, Kuzey Suriye mimarisindeki bağımsız karakterlerini yitirerek, Assur saray örneklerinde olduğu gibi saray yapısının bir parçası haline gelirler. Yine Yukarı Saray'da, diğer Kuzey Suriye *hilani* örneklerinde görülen çok katlılık özelliği de genelde bulunmaz; *hilani* girişlerinde görülen, üst katlara çıkışı sağlayan merdivenlerin yerinde de küçük birer oda yer alır.

Aşağı Saray'da yan yana iki *hilani* söz konusudur: J ve K yapıları. J yapısının Kral Kilamuwa tarafından yaptırıldığı söylenir. J *hilanisini* K *hilanisinden* yaklaşık yetmiş seksen yıl sonra yaptıran Kral Barrakab, bu inşaat sırasında J yapısını da yeniler. Barrakab, sarayına üç sütunlu bir portiko ve yuvarlak ocaklı bir taht odası yaptırır. Bundan dolayı Luschan, Barrakab'ın K *bit hilanisini* törensel amaçlı bir saray olarak kullandığını, krali ikametgah olarak da J yapısını tercih ettiğini söyler. Ayrıca saraydaki L yapısının da harem olarak kullanıldığını sözlerine ekler. Bununla beraber Aşağı Saray da, Yukarı Saray gibi pek çok odayı barındıran bir yapıdır.[128]

Kazı çalışmaları sırasında *hilani* yapıları dışında birçok heykel, kabartma, yazıt, stel ve ortostatlara da rastlanır.

Luschan'ın[129] ortaya çıkardığı yazıtlar, genelde dokuzuncu yüzyıl ortası ile sekizinci yüzyıl sonu arasına tarihlenir. Fenikece, Aramice ve kente özgü bir Arami lehçesi olan Sam'al lehçesi ile yazılmış bu metinler kentin bağımsız olduğu döneme aittir. Kilamuwa, I. Panamuwa, II. Panamuwa ve Barrakab gibi Sam'al krallarına ait bu yazıtlardan tarih, kültür gibi kente ait ayrıntılar hakkında bilgi edinilebilir.

[127] Sevin 1999: 99–100.
[128] Frankfort 1954: 171.
[129] Luschan I: 55 vd.

Sam'al kabartmaları, heykelleri ve ortostatları incelendiğinde de Hitit, Geç Hitit ve Kuzey Suriye sanatının yerel özellikleri ile karşılaşılır. Bununla beraber Batı Sami unsurları da bu yontularda rastlanılan özelliklerdir. Bu Batı Sami unsurlarını Akurgal ve Darga *Aram* özelliği olarak nitelerler. Darga, Akurgal'ın Kuzey Suriye bölgesindeki yerleşimlerle ilgili sanatsal sınıflandırmasını[130] temel alarak Zincirli heykel ve kabartmalarını, Zincirli I /Geleneksel Hitit (1050 – 850), Zincirli II/Geç Hitit (850 – 800), Zincirli III/Arami-Assur (800 – 8. yüzyılın sonları) olarak gruplandırır.

Darga'nın Zincirli I/Geleneksel Hitit olarak tanımladığı heykel ve yontuların arasında üç kapı aslanı (bkz. Resim 6.) ve bir sfenks protomu da yer alır. Darga, bu kapı aslanlarının stilini Hitit İmparatorluğunun geleneksel sanat anlayışıyla özdeşleştirir. Yine kent kalesinin güney kapısında ortaya çıkarılan kabartmalar (bkz. Resim 7.) Darga ve Akurgal'a göre Hitit sanatına ait özellikler taşır. Bu kabartmalar ayrıntıların işlenmediği, ortostat tipi yüksek kabartmalardır. Bunlarda erkek figürlerin geleneksel Hitit anlayışında, kısa etekli, sakalsız, spiral saç biçimli, başları külahlı, ayakları çarıklı olarak işlendiği görülür.

Darga'nın Zincirli II/Geç Hitit olarak gruplandırdığı kabartma ve heykellerde yontu stilinin biraz daha yerel etkiler –Kuzey Suriye- taşıdığı açıktır. Bu dönemde kent nüfusunu Luvi, Hurri, Arami ve diğer Sami kökenli halkların oluşturduğu görülür. Darga da bu stil değişikliğini kent nüfusunun etnik yapısıyla açıklar. Yerel etkileri taşıyan bu çalışmalar, kalenin Dış Kapısı (İç Kale Güney kapısı) üzerinde yer alır. Sam'al Kralı Kilamuwa'yı betimlediği düşünülen üç metre yüksekliğindeki büyük heykel (bkz. Resim 8.) ve kapı aslanları bu gruba dahildir. Bu döneme ilişkin kabartma ve heykellerde, saç modellerinin değiştiği, ensede toplanan spiral topuzun yerini sık bukleli saç modellerine bıraktığı, giysi eteklerinin uzadığı, ayaklardaki çarıkların yerini sandaletlerin aldığı görülür (bkz. Resim 9.). İç Kale Güney kapısında göze çarpan

[130] Akurgal 1997: 195. Akurgal, ikinci bin yılın ikinci yarısında, Hitit sanatının etkili olduğu Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'da, birinci bin yıl başlarından itibaren güneyden gelen Sami göçleri ve Deniz Kavimleri etkisi ile sanat stillerinin değiştiğini söyler. Bu bağlamda da bölge sanatını, 1) Geleneksel Hitit Stili I ve II. 2) Assurlaşmış Geç Hitit Stili. 3) Aramlaşmış-Assurlaşmış Geç Hitit Stili. 4) Aramlaşmış-Assurlaşmış-Fenikeleşmiş Geç Hitit Stili olarak gruplandırır.

önemli bir kabartma da Assur esinli olduğu söylenen Savaş Arabası Kabartmasıdır (bkz. Resim 4.).

Yine Darga'nın Zincirli III/Arami-Assur olarak tanımladığı biçemde, stil açısından oldukça değişik yapıtlara rastlanır. Bu yontularda Batı Sami özellikleri iyiden iyiye kendini göstermeye başlar. Bu kabartmalarda Darga ve Akurgal'ın *Aram* olarak tanımladığı değişik yüz tipleri, saç-sakal modelleri, tiara türü başlıklar, zengin pli ve püsküllü-uzun etekli elbiseler dikkat çeker. İç kalenin saray yapılarındaki ortostat tipi kabartmalar genelde bu stili izler. Kral Barrakab'a ait kabartma (bkz. Resim 10.), müzisyenleri (bkz. Resim 11.) ve saray adamlarını konu eden bir ortostatlar (bkz. Resim 12.), yine bir sfenks kabartması (bkz. Resim 13.), sütun kaidesi olarak kullanılmış bir çift sfenks (bkz. Resim 14.) bu dönem yontularına gösterilebilecek en iyi örneklerdir. Yine İç kalede yer alan tambur biçimli bazalt sütun kaideleri (bkz. Resim 15.), bitkisel motifleri ve örgü dizileri göz önüne alınarak Darga ve Akurgal tarafından Arami biçemi olarak nitelendirilirler.

Ayrıca Darga, mezar stelleri konusunda da Aramilerin özel bir stil geliştirdiğini söyler. Buna örnek olarak da ziyafet konulu bir mezar stelini (bkz. Resim 16.) gösterir.

Tanrı Hadad'ın heykeli (bkz. Resim 17) ve Assur Kralı Esarhaddon'un steli (bkz. Resim 18.) de Sam'al kazılarında ortaya çıkarılan önemli buluntular arasındadır.[131]

[131] Luschan I: 11 vd.

4.2 Bit Bahiyani – Guzana (Tel Halaf)

Habur üçgeninde yer alan Bit Bahiyani devleti, başkenti Guzana - günümüzde Tel Halaf - ile özdeşleşir.

Tel Halaf, Suriye-Türkiye sınırında, Habur Irmağının kaynağının hemen yanında yer alır.[132] Yerleşim, ilk kez Alman diplomat Max Freiherr von Oppenheim tarafından 1899 yılında keşfedilir. Kazılar yine Oppenheim yönetiminde, 1911–1914 yılları arasında, 1927 ve 1929 yıllarında gerçekleştirilir. Oppenheim ilk olarak Tapınak-Saray olarak adlandırılan yapının kuzey cephesini bulur.[133] Sonraki yıllarda gerçekleştirilen kazılarda birinci bin yıla, dokuzuncu ve sekizinci yüzyıllara tarihlenen Arami devletinin kalıntıları ile beraber beşinci bin yıla ait prehistorik yerleşimler ortaya çıkarılır.

Tel Halaf'ta ilk yerleşim 5500–5000[134] yılları arasına tarihlenir. Halaf aynı zamanda *Tholos*[135] tipi mimarisi ve parlak boyalı, ince duvarlı, geometrik şekillerle bezeli çanak çömleği yerleşmenin adıyla anılan bir kültürü de temsil eder. Yerleşim, yaklaşık 3500 yıllık bir terk edilişin ardından birinci bin yılda yeni bir kültürü ağırlar.

Halaf'ta Arami yerleşiminin başlangıcı tam olarak bilinmese de kent, Assur kaynaklarında ilk kez Assur Kralı II. Adad-nirari'nin (911–891) zamanında, Bit Bahiyani devletinin başkenti Guzana olarak anılır:

> *" Büyük tanrı, efendim Assur'un ve büyük orduma yol gösteren savaş tanrıçası İştar'ın emriyle; Sivan ayında, aynı eponimde Hanigalbat ülkesine yürüdüm. Hanigalbat ülkesinin yukarısından ve aşağısından vergi aldım. Böylece büyük Hanigalbat ülkesinin efendisi oldum ve kendi ülkemin sınırlarına kattım. Onları tek bir*

[132] Oppenheim 1945: ek.
[133] Oppenheim 1931: 15–16.
[134] Archaeology in the Near East V: 412.
[135] Sevin 1997: 62. *Tholos,* genelde konut olarak kullanılan, kubbeli, yuvarlak bir ana mekânla yanında bir ya da birkaç gözlü dikdörtgen bir çıkıntıdan oluşan bir yapı olarak tanımlanır.

güç altında topladım. Habur Nehrini geçtim ve Bit-Bahiyanili adam Abi-salamu'nun ele geçirdiği Guzanu kentine yürüdüm. Habur nehrinin doğduğu Sikanu kentine girdim. Sarığımın efendisi, rahipliğimden hoşnut tanrı Şamaş'ın büyük gücüyle, ondan sayısız savaş arabalarını, atlarını, sarayının altın, gümüş eşyalarını aldım. Ona vergi yükledim. "

II. Aşurnasirpal (883–859) ve oğlu III. Şalmaneser (858–824) zamanında Guzana Assur'un vasal bir devleti olarak görünür. Yine bu döneme tarihlenen Guzana valisi Hadad-yis'inin (Akkadca Adad-it'i), Tanrı Adad'a adadığı gerçek boyutlarda, üzerinde Akkadca-Aramice çift dilli bir heykel eski Sikanu, günümüzde Tel Feheriye'de ortaya çıkarılır:

" Yeraltı dünyasının ve cennetin yöneticisi, bol yağmur gönderen, tüm insanlığa çayır ve su kaynakları sağlayan, kardeş tanrılar için tapınağı sunularla donatan ve paylaştıran, nehirleri yöneten, dört bir yana refah getiren, ona dua edene şefkat gösteren, Guzanu kentinde oturan büyük tanrı, Guzanu tanrısı Tanrı Adad'a.

Şamaş-nuri'nin oğlu, Guzanu kentinin valisi Adad-it'i bu heykeli uzun sürecek hayatı için, ailesinin, torunlarının, halkının iyiliği için, vücudundan hastalığı kovmak için, dualarının duyulması, sözlerinin kabulü için bağışladı ve adadı. "[136]

827 ve 808 yılları arasında Guzana bağımsız bir devlettir. 808 yılında III. Adad-nirari kenti kuşatır, bir Assur eyaletine dönüştürür ve Mannu-ki-Aşur'u Guzana valisi olarak atar.[137] III. Asur-dan'ın (772–755) yönetiminde, 759 yılında, Guzana'da Assur egemenliğine karşı yine bir isyan gerçekleşir. Son olarak II. Sargon (721–705) döneminde Guzana valilerinin adına rastlanılır. Yedinci yüzyılda kentin tamamen Assur

[136] Grayson 1991: 152–153, 390.
[137] Weidner, 1940: 1.

egemenliğinde olduğu gözlemlenir. Assur İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra da Guzana Yeni Babil İmparatorluğu'nun bir parçası olur.

Guzana krallığı, Bahiyani kabilesinin şeyhlerinden sonra Bit Bahiyani olarak adlandırılır. Sıralamaları kesin olmasa da Guzana yazıtlarından Bahiyani, Hadianu, Kapara, Şamaş-Nuri, Hdys'y ve Zident gibi kral isimleri izlenir. Bit Bahiyanili Abisalamu'nun ismi yalnızca Assur belgelerinde anılır. Bununla beraber kuzey girişteki büyük heykeller üzerinde yer alan yazıtlarda Kapara, *Pa-li-e* ülkesinin kralı olarak gözükür.[138]

Tel Halaf, bir kale ve bir dış kentten oluşur ve Arami kentlerinde pek görülmeyen bir şekilde dikdörtgen planlıdır (bkz. Resim 19.). Birinci bin yıla ait olduğu düşünülen dış kent, 50 hektarlık bir alan üzerine kuruludur; kentin doğu, batı ve kuzey kesimleri dikdörtgen şeklinde bir savunma duvarı, kuzeyi ise nehir ile çevrilidir. Kent kapısı Zincirli'de olduğu gibi güneydedir ve doğruca kaleye açılır. Kale, yaklaşık 20 metre yüksekliğindedir.[139]

Tel Halaf'ta yapılan kazılarda Assur fethinden önceki döneme ait iki dönem görülür: Beş evreli, Tapınak-Saray'ı, Altın Mezarı (*Goldgruft*) ve diğer mezar yapılarını da kapsayan Eski Yapı (*Altbau*) ve tek evreli, *bit hilani*nin yeniden inşa edildiği Kapara dönemi olarak bilinen Yeni Yapı (*Neubau*). 808 yılından sonrası ise Assur dönemi olarak anılır.[140] Kentteki en önemli yapı, kalenin arkasında, kent kapısının kuzeybatısında yer alan, hem dini, hem de idari amaçlara hizmet ettiği düşünülen Tapınak-Saray'dır (bkz. Resim 20.). Frankfort,[141] Tapınak-Saray'ı şimdiye dek günışığına çıkarılmış en etkileyici *bit hilani* olarak tanımlar. Yapı, Kral Kapara'nın Sarayı olarak da adlandırılır. Bununla beraber tüm Kuzey Suriye yerleşimlerinin buluntuları incelendiğinde Tel Halaf yontularının oldukça özgün olduğu görülür. Saray, arkada kalın bir duvarla kaledeki diğer yapılardan izole haldedir. Yapı uzun bir koridorla birbirlerinden ayrılan üç küme odadan ibarettir. Sarayın idari bölümü de

[138] Meissner 1933: 75–76.
[139] Oppenheim 1950: 329.
[140] Moortgat 1955: 31.
[141] Frankfort 1954: 172.

küçük odalarla çevrili iki büyük avludan oluşur. Merdiven kalıntıları sarayın en az iki katlı olduğunu gösterir. Tapınak-Saray ve çevresi büyük heykellerle süslüdür. İri gagalı kuşlar, grifonlar, sfenksler görülmeye değer heykel çalışmalarıdır. Tapınak-Saray'ın girişinde ise gerçekten sıra dışı bir manzara ile karşılaşılır: Bir buçuk metre yüksekliğinde, hayvan betimli kaideler üzerinde, yine üç metre uzunluğunda üç dev heykel (bkz. Resim 21.) karşılar. İkisi erkek, biri kadın tanrı heykeli olduğu düşünülen bu dev heykeller, aynı zamanda girişteki portikoları destekler. Kadın heykelinin kaidesi dişi aslan, diğer iki erkek heykellerin kaideleri bir boğa ve bir erkek aslan betimidir. Girişin önündeki taraçada, bağımsız bir sütun üzerinde yine dev bir kuş heykeli ile karşılaşılır. Tapınak-Saray'ın doğu girişindeki kapıyı akrep vücutlu, iki büyük kapı figürü (bkz. Resim 22.) bekler. Giriş aslanların, av sahnelerinin ve sfenkslerin resmedildiği ortostatlarla süslüdür. Dik bakışlı, iri gözlü tüm bu figürler (bkz. Resim 23.) siyah volkanik taşlar üzerine betimlidir. Yine bu yapının güney bölümü, kuzeyde yer alan girişin her iki yanı, siyah bazalt ve kırmızı kireçtaşından kabartma ortostatlarla (bkz. Resim 24.) desteklidir. Bu ortostatlarda at, boğa, ceylan, aslan ve kuş gibi hayvan betimleri yanında savaşçılar, okçular, sapancılar, süvariler, güreşen-balık tutan-hurma toplayan insanlara da rastlanır. Figürler genelde küçük boyutlardadır. Bazı figürlerin oldukça acemice betimlendiği görülür. Arabayla aslan avı, hayvanlar arası savaş sahneleri gibi kompozisyonların farklı sanatlardan esinlenilerek kopya edildiği düşünülür.

Özyar[142], doktora çalışmasında bu kabartmaları başlıca üç gruba ayırır: Birinci grup, bitki ve doğa olaylarını, hayvanların olağanüstü hünerlerini, doğaüstü yaratıkları ve cinleri, aynı zamanda av sahnelerini ve mitolojik olayları betimleyen kabartmalardan oluşur. İkinci grupta askeri ve krali sahnelerin işlendiği sahneler görülür. Üçüncü grubu ise birinci ve ikinci grubun dışında kalan kabartmalar oluşturur; bu kabartmalarda da ilk iki grupta yer alan kabartma sahnelerinin birer kopyalarına rastlanır. Birinci grup kabartmaların kireçtaşı üzerine işlenmişken, ikinci grup kabartmaların bazalt üzerine hakkedildiğini belirtir. Bununla beraber Özyar, birinci gruptaki kabartmaları Orta Assur ve Mitanni gliptik sanatı ile ilişkilendirir.

[142] Özyar 1991: 209–210.

Bu kabartmalarla ilgili yapılan diğer değerlendirmeler de kabartmaların tarihlendirilmesine ilişkindir.

Oppenheim[143], bu ortostatların daha önceki dönemlere ait olduğunu ve Kapara tarafından tekrar kullanıldığını öne sürer. Naumann[144] da bu kabartma dilimlerinin Kapara'nın Sarayından, yani dokuzuncu yüzyıldan daha eski bir döneme ait olduğunu ve bu yapıda tekrar kullanıldığını söyleyerek bu görüşe katılır. Ortostatlar üzerindeki "Hadianu'nun oğlu, Kral Kapara'nın sarayı" yazısının yanı sıra bazı ortostatlarda, daha eski bir yazı olduğu düşünülen "Hava Tanrısının Tapınağı" ibaresinin yer alması da Oppenheim ve Naumann'ın bu görüşlerini destekler. Moortgat ise bu kabartmaları, küçük ortostatlardaki ikonografik karşılaştırmalar temelinde 900lü yıllara tarihler.[145] Orthmann[146] bu küçük ortostatlar ve Kuzey girişteki kabartmalar arasında stil açısından farklılıklar olduğunu öne sürer.

Tapınak-Saray'ın etrafında krali mezarlara da rastlanır ve bu mezarların yine Kapara öncesi döneme ait olduğu düşünülür.[147] Bu mezarlar ve yapının önündeki krali mozole yerleşimde bir ölü kültü olduğu izlenimini verir.

Halaf'taki diğer bir önemli yapı kompleksi de Tapınak-Saray'ın kuzeydoğusunda yer alan, bir konut ve bir kışlayı barındıran krali bir ikametgahtır. Frankfort[148] bu kışla-sarayın Horsabad Kalesinde yer alan vezir konutunu çağrıştırdığını belirtir. Bununla beraber kent tapınağı da önemli bir yapıdır. Yapının bölgedeki Assur işgalinden sonra Aramilere ait kutsal alanların üzerine inşa edildiği düşünülür.[149]

Mellink[150], Halaf'taki sanatın temelde Assur olmadığını öne sürer. Mimaride olduğu gibi ortostatlarda da batı ile benzerliklerini irdeler. Moortgat[151] da bölgede

[143] Oppenheim 1931: 126–128.
[144] Naumann 1975: 88.
[145] Moortgat 1955: 31.
[146] Orthmann 1971: 120–123.
[147] Moortgat 1955: 28–30.
[148] Frankfort 1954: 174.
[149] Sevin 1999: 137.
[150] Mellink 1958: 439.
[151] Moortgat 1955: 22.

1200lü yıllardan itibaren Arami-Suriye etkileri görüldüğünü, 808 Assur kolonizasyonuna değin bu etkilerin devam ettiğini söyleyerek 1200 ila 808 yılları arasını Arami dönemi olarak niteler. Bununla beraber Kapara dönemi heykel ve kabartmaları incelendiğinde stil farklılıkları göz önüne alınarak bu dönem, Arami-Assur geçiş dönemi olarak da düşünülebilir.

Yerleşimde, kale kapısındaki ve türbedeki büyük ve küçük mezar figürleri, *hilani*deki bazı küçük kabartmalar, bronz ve gümüş kaplar[152] ve amforalar, çömlekler, şişeler, kazanlar Eski Yapı ya da Arami dönemine tarihlenir. Keramik stili olarak yine parlak boyalı, ince duvarlı, geometrik şekillerle bezeli tipik Halaf keramik geleneğinin devam ettirildiği görülür. Bununla beraber girişteki büyük heykeller, kült heykelleri, büyük kuş heykeli ve akrep adam heykelleri Kapara dönemine aittir. Assur dönemi buluntuları ise genelde fragmanlar şeklinde yassı heykeller ve keramik parçalarıdır. Bunlar sekizinci ve yedinci yüzyıllar arasına tarihlenen buluntulardır.[153]

4.3 Bit Zamani – Amedi[154]

Anadolu topraklarında, bugünkü Diyarbakır ili çevresinde yer alan, Aramilere ait diğer bir devlet de Bit Zamani'dir. Assur yazıtları gibi yazılı kaynaklarda adı sıklıkla anılmasına karşın bölgede bugüne dek yapılan kazılarda Arami kültürünü yansıtan, keramik, heykel, kabartma veya mimari kalıntı gibi herhangi bir maddi kültür buluntusuna rastlanmaz; bu nedenle de bu devletin tarihi yazılı belgeler aracılığı ile takip edilebilir.

[152] Moortgat 1955: 31.
[153] Hrouda 1962: 74–77.
[154] Bit Zamani devletine ilişkin bilgiler, genellikle Assur'un Yukarı Dicle bölgesiyle olan ilişkileri çerçevesinde izlenebildiğinden bu Arami devleti ile ilgili ayrıntılar bu çalışmanın Arami İlişkileri bölümünde Siyasi İlişkiler başlığı altında verilmiştir. Bkz. syf. 27 – 28.

Bit Zamani'nin adı direkt olarak anılmasa da, bu devletin yer aldığı Kaşiyari Dağları (günümüzde Tur Abdin) bölgesine, Arami kabileler üzerine Assur Kralı Assur-bel-kala (1073–1056) tarafından, pek çok sefer düzenlendiği görülür.[155]

Bit Zamani isminin Assur krali yazıtlarında ilk yer alışı ise Kral II. Tukulti-ninurta (890–884) zamanına rastlar:

> *" ...la, zamanın valisi, bana şöyle yazdı: ' Güçlü Nairi topraklarına ..., kalbini dikti dağların karşısına ....' Efendim Assur'un yardımıyla Sivan ayında, ilk günü, Ili-milku eponiminde, Ninive'den hareket ettim. Nairi topraklarına yürüdüm... Subnat Nehrindeki, Kaşiyari Dağına geçtim. Bit-Zamanili adam Ammeba'li'ye ait Patiskun kentine yaklaştım. ... kurdum ... karşı... çevresindeki iki kenti yıktım. Ülkesinin tahıl ve samanını ... ... ülkesinin halkını öldürdüm. Onları yendim. Oğulları ... çoğunu kılıçla yere devirdim. Ona merhametli davrandım. Oğlu ... . Onun hayatını kurtarmak için bana boyun eğdi ve ona merhametli davrandım. ... adamlarım içeride ... Esirler ... . Bronz, kalay, demir, çömlekler ... . Adamlarımdan önce atlar, katırlar ... kendim için aldım. Bit-Zamanili adam Amme-ba'li'ye karşı merhametli davrandım. Onları terkedilmiş kentlere ve huzur dolu evlere yerleştirdim. Ona, ... heykeli önünde efendim Assur'a yemin ettirdim, ... : 'Düşmanlarıma atlarını verirsen, tanrı Adad korkunç bir şimşekle ülkeni çarpsın!' Tukulti-Ninurta zamanında onun uzun stelleri ve iki kuribu-genii yapıldı ve onlar tapınağa getirildi. Duvarlara ön avludaki tanrı Nunnamnir'i, kapıdaki tanrı Enpi'yi yerleştirdim. Bit-Zamanili adam Amme-ba'li'nin ... Nairi topraklarının aldığım gümüşün üçte ikisini tanrı ...'ya verdim ve*

[155] Köroğlu 1998: 23.

üçte birini sarayımda kullandım. O zaman efendim, tanrı Assur'a 60 ördek ve diğer tavukları kurban ettim. "[156]

Amedi merkezli Bit Zamani, Tukulti-Ninurta'nın başlıca hedefleri arasındadır. 886 yılında düzenlenen bir seferle bu devletin Assur'un vassalı haline geldiği anlaşılır.[157]

Halefi II. Aşurnasirpal'in (883–859) ikinci, beşinci ve onuncu seferlerinde başlıca hedefi Nairi olarak tanımladığı Yukarı Dicle bölgesidir. Aşurnasirpal'e ait Kuruh Monolitinde, Bit Zamanili Amme-baili'nin adamlarınca çıkarılan bir isyanda öldürüldüğü ve Assur Kralının Amme-baili'nin, vassal kralın öcünü almak amacıyla harekete geçtiği görülür. Yine diğer bir yazıtta Hulayalılar, Damdamusa'ya saldırır, Assur kralı da kente yardıma gider. Kral, Damdammusa'yı ele geçirir. Bu arada Bit-Zamani'nin merkezi Amedi'yi de kuşatır, yakıp yıkar ama ele geçiremez. Yine Amedi çevresinde ve Bit Zamani kontrolünde olduğu düşünülen Sinabu ve Tidu[158] gibi önemli kaleler boşaltılarak yerlerine Assurlular yerleştirilir, Damdammusa ve Sinabu gibi kentler Assur'a dahil edilir. İzleyen yıllarda buraya Assurlu krallarca valiler atanması da Amedi'nin de bir Assur eyaletine dönüştürüldüğünü akla getirir.[159]

[156] Grayson 1991: 171–172.
[157] Grayson 1991: 148–154, 171–172.
[158] Köroğlu 1998: 18, 23.
[159] Grayson 1991: 200–201, 220, 261.

5. ARAMİLERE İLİŞKİN KÜLTÜREL UNSURLARIN TANIMLANMASI

5.1 Aramilerde Dil ve Literatür

Aramiler gibi göçebe bir grubun Yakındoğu tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmasının nedeni dilleridir. Eski Mezopotamya tarihine bakıldığında Amoritler, Sutu gibi diğer göçebe grupların dillerinin yalnızca bu gruplarca konuşulduğu, bölgenin kültürel gelişimine herhangi bir katkıda bulunmadıkları görülür. Arami dili ise geniş bir coğrafyada, farklı kökenden halklarca da konuşulmuş, Yakındoğu literatüründe kullanılmış ve yedinci yüzyılda *lingua franca*[160] olarak Akkadcanın yerini almıştı.[161]

Aramice, Kenanca (Fenikece ve İbranice) ile beraber Sami dillerinin kuzeybatı grubunu oluşturur. Dilbilgisi bakımından da Sami dil ailesinin diğer üyeleriyle aynı özellikleri paylaşır.[162] İbranice ile arasında yüzeysel bir ses farkı vardır ve Fenikece pek çok sözcüğü bünyesinde barındırır.[163] Bununla beraber Zadok, Aramicenin Yukarı Mezopotamya ve Suriye'de ikinci bin yılda konuşulan Amorit lehçelerinin birinin gelişimiyle oluştuğunu, onomastik buluntuların da bu görüşü desteklediğini söyler.[164] Albright da benzer bir görüşle Aramicenin fiil yapısının Amorit diline oldukça yakın olduğunu ifade eder.[165] Aramiler sahip oldukları yirmi sekiz sesi, on birinci ve onuncu yüzyıllarda Fenike alfabesinden aldıkları yirmi iki harfle dile getirmişlerdir. Bu nedenle Aramice harf formları ilk dönem yazıtlarında Fenike harfleriyle büyük bir benzerlik gösterir; harf formlarının gelişimi sekizinci yüzyılda başlar ve 'kübik' harf formunun (bkz. Aramice alfabe, Resim 25.) benimsenmesiyle tamamlanır.[166] Ayrıca Arapçanın geçmişte ve günümüzde kullanılan alfabelerinin Aramicenin el yazısı formundan türediği ifade edilir.[167]

---

[160] Ana dilleri farklı olan toplulukların iletişim için kullandıkları ortak dil.
[161] Oates 1991: 185.
[162] Cook 1997: 178.
[163] Albright 1975: 530.
[164] Zadok 1991: 107.
[165] Albright 1975: 530.
[166] Cook 1997: 178.
[167] Rouks 1992: 276.

Aramice, Suriye'de ikinci bin yılın son çeyreğinde ortaya çıkar;[168]Anadolu, Kuzey Mezopotamya, İran, Yunanistan, Mısır, İsrail gibi coğrafyalarda bulunan yazıtlardan bu bölgelerde de yaygın olarak kullanıldığı anlaşılır. Aramicenin Yakındoğu'da ne kadar geniş bir alanda kullanıldığı Eski Ahit öykülerinde de yer bulmuştur. Assurlu Sanherib'in bir temsilcisi 710 yılında Kudüs'e, halkın teslim olmasını istemek için gelir. Tartışma sırasında Yahudalılar şöyle der:

"Lütfen biz kullarınla Aramice konuş. Çünkü biz bu dili anlarız.
Yahudi dilinde konuşma. Surların üzerindeki halk bizi dinliyor." [169]

Aramice, Assur İmparatorluğunda da etkin bir şekilde kullanılmış; imparatorluk sınırları içerisinde, özellikle Ninive'de bulunan, ekonomik ve yasal metinlerde karşılaşılmıştır. Yine III. Tiglat-pileser dönemi kabartmalarında biri olasılıkla papirüs veya deri üzerine Aramice, diğeri kil parçasına Assurca yazan iki yazıcı göze çarpar (bkz. Resim 26.). Bununla beraber Aramicenin en yaygın olduğu dönem ise Pers dönemi (539–332) olmuştur. Ahamenid Hanedanı da Aramiceyi *lingua franca* olarak kullanmaya devam etmiştir.[170] Aramicenin Yakındoğu'daki bu üstünlüğü M.S. 7. yüzyıldaki Arap istilasına kadar sürmüştür. Bununla beraber M.S. 8. yüzyıl boyunca ve günümüzde Aramicenin Kuzey Mezopotamya'da özellikle de Süryani dini literatüründe yaşadığı görülür; hatta Nesturi misyonerlerince de Moğolistan'a kadar taşındığı söylenir.

Aramicenin bu kadar geniş bir alana yayılmasının başlıca nedeni, alfabetik yazının çivi yazısına göre oldukça basit oluşu ve ortak veya benzer dilbilgisi özellikleri sebebiyle diğer Sami dillerini konuşan halklar tarafından da kolayca anlaşılabilmesidir.[171] Bu yaygınlık aynı zamanda nüfustaki büyük değişikliklerle de bağlantılıdır. Aramiler, III. Tiglat-pileser (745–727) zamanında başlayan nüfus nakilleri ile Yakındoğu'ya dağılır, gittikleri ülkelere dillerini de götürürler. Ayrıca Aramilerin

[168] Cook 1997: 178.
[169] Eski Antlaşma 2001: 489, 2. Krallar 18:26.
[170] Cook 1997: 182.
[171] Rouks 1992: 276.

etkin ticari faaliyetleri de bu dilin bu kadar geniş bir coğrafyada kullanılma sebepleri arasında yer alır.[172]

Günümüzde de hala bazı lehçelerinin konuşulduğu Aramicenin gelişimi konusunda bir uzlaşmaya varılamamış olsa da bu konuda Joseph. A. Fitzmyer'ın[173] 1979 yılında yaptığı sınıflandırma genel kabul görür: Eski Aramice, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mezopotamya kaynaklı Demir Çağı yazıtları (onuncu ve yedinci yüzyıl arası); Resmi Aramice (altıncı ve üçüncü yüzyıl arası); Orta Aramice (ikinci yüzyıl ve M.S. 2. yüzyıl arası), Geç Aramice (M.S. 3. ve 8. yüzyıl arası) ve Modern Aramice.[174]

En erken Aramice metin Yukarı Habur bölgesinde bugün Türkiye-Suriye sınırındaki Tel Halaf – Guzana'da bir altarda bulunmuş, onuncu yüzyıla tarihlenen tek satırlık bir yazıdır:[175]

Bununla beraber Anadolu topraklarında Aramice belgeler çoğunlukla Gaziantep - Zincirli bölgesinde[176] ortaya çıkarılır. Sam'al (Zincirli) Kralı Kilamuwa'nın iç ve dış politikadaki başarılarıyla övündüğü yazıt dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir. Bu yazıt Fenike dilinde olmakla beraber, yazıt içerisinde krali soyağacı için oğul anlamında kullanılan 'bar' (*br*) sözcüğünün Aramice olduğu öne sürülür. [177] Arami hanedanından gelen kralların yazıtlarda Fenike dilini kullanması, Aramicenin sekizinci yüzyıldan önce yazı olarak pek olgunlaşmadığını gösterir.

[172] Oates 1991: 185.
[173] Bkz. "The Phases of the Aramaic Language" *A Wandering Aramaean: Collected Aramaic Essays*
[174] Cook 1997: 178.
[175] Weidner, 1940: Tablo 29. 'ZDNT. B' LZY. BHY[N]: Bahyan kabilesinin efendisi Zidant'.
[176] Aramilerin 920li yıllardan sonra yaklaşık 200 yıl hüküm sürdükleri Y'dy-Sam'al Krallığı toprakları.
[177] Bowman 1948: 71.

Bazı kaynaklarda Aramicenin yukarıda anılan lehçeleri yanında Anadolu'ya özgü olduğu düşünülen bir Sam'al lehçesinden de söz edilir.[178] Aramicenin bu Sam'al lehçesine ilişkin kanıtlarının da sekizinci yüzyıla ait, Hadad ve Panamuwa yazıtları olduğu öne sürülür. Hadad heykeli, Sam'allı I. Panamuwa tarafından yaptırılır; Panamuwa yazıtı (730) ise oğlu Barrakab tarafından II. Panamuwa'ya adanr. Barrakab, bununla beraber günümüze kadar iyi bir şekilde koruna gelmiş *Bauinschrift* olarak adlandırılan ve inşaat faaliyetlerini anlatan altı uzun metin daha yazdırır.[179] Barrakab bu kendi söylevlerinde, Şam Krallığının dilini, yani yazıtlarda ve Eski Ahit'te basitçe *Aram* olarak tanımlanan standart Aramiceyi kullanır.[180]

> *"Ben Barrakab'ım, Panamuwa'nın oğlu, Sam'al kralı, dört bir yanın efendisi Tiglat-pileser'in hizmetkarı.*
>
> *Babamın ve kendi dürüstlüğümden dolayı, Efendim Rakabel ve Efendim Tiglat-pileser tarafından oturtuldum babamın tahtına. Babamın evi, kimseden daha fazla iyilik görmemiştir ve ben gümüş ve altın sahibi, güçlü kralların tam ortasında, Efendim Assur Kralı'nın emrinde çalıştım. Babamın evini kontrol altına aldım ve güçlü krallardan birinin evinden daha bayındır hale getirdim. Krallar, kardeşlerim kıskanıyorlar, çünkü evim refah içinde.*
>
> *Atalarımın, Sam'al krallarının iyi bir evleri yoktu. Kışlık evleri de, yazlık evleri de Kilamuwa'nın eviydi. Ama ben bu evi yaptırdım."*[181]

Barrakab'ın, babası II. Panamuwa'ya adadığı Sam'al lehçesinin kullanıldığı yazıt örneği ise şöyledir:

---

[178] Bu lehçe tam olarak tanımlanmamakla beraber yalnızca Sam'al'da görülen, Fenike karakterlerinin baskın olduğu bir lehçe olarak düşünülebilir.
[179] Cook 1997: 181.
[180] Albright 1975: 530.
[181] Rosenthal 1958: 218–219.

"nşb. zn. šm. brrkb. l'bh. lpnmw. br. brşr. mlk. y'dy. [ ] šb. šnt. [ ] ql [ ] 'by pnmw. b[şd]q

'bh. pltwh.'lh. y'dy. mn. šhth.'zh. hwt. bbyt.'bwh. wqm.'lh. hdd [ ] mšbh.'l [ ] wšb. [ ] šht"[182]

Assur yazılı kaynaklarında kesinlikle bir Arami devleti olarak anılan Bit Zamani'de, yani bugünkü Diyarbakır ve çevresinde herhangi bir Aramice yazılı belgeye rastlanmaz. Yine Anadolu'nun orta bölümlerinde de Aramice yazılı belge bulunmaz. Anadolu kökenli diğer Aramice yazıtlar ise bu tez çalışmasının sınırlandığı zaman diliminin dışında, Ahamenid dönemine aittir.[183]

Aramicenin ya da Aramice belgelerin Anadolu dışındaki yayılımına bakıldığında da yine onuncu yüzyıla tarihlenen Suriye-Tel Feheriye'de Guzana kralı Şamaş-nuri'nin oğlu Hadad-yis'inin Fırtına Tanrısı Hadad'a adadığı Akkadca-Aramice çift dilli bir yazıtın da yer aldığı heykeli görülür.[184] Halep'te bulunmasına karşın Suriye'ye ait olduğu düşünülen dokuzuncu yüzyıla tarihlenebilen, Arami Kralı Bar Hadad'ın Tanrı Melkart'a adadığı yazıt da en eski Aramice metinlerden biridir.[185] Aramice en uzun metinler olarak bilinen Arpadlı Mati'el ve KTKlı Bar-Ga'yah arasındaki bir anlaşmayı içeren üç yazıt ise Halep'in güneyinde, Sefire'de ele geçer ve sekizinci yüzyıl ortalarına tarihlenir.[186] Sekizinci yüzyıl başlarına tarihlenen, anılmaya değer diğer bir Aramice belge de Eski Hamat krallığından Zakkur stelidir. Halep'in güneydoğusunda, bugünkü Afis'de bulunan bu yazıt, Zakkur krallığının, 'alçakgönüllü

[182] KAI II 1973: Nr 215, 223.
"Bu heykel, Barrakab tarafından babası için, Barşur'un oğlu, Y'dy kralı [ ] babam Panamuwa için dikilmiştir.
Babasına bağlılığından dolayı,
Yd'y tanrıları onun babasının evini yıkımdan korusun. Tanrı Hadad [ ] tahtını yüceltsin [ ] … [ ] yıkım [ ]"
[183] Ahamenid dönemine ait Aramice yazıtlar Kesecek Köyü, Daskyleion, Limyra, Sardes, Bahadırlı, Gözne, Arebsün ve Meydancıkale gibi yerlerde görülmüştür.
[184] Bordreuil 1997: 300–301.
[185] Cook 1997: 181.
[186] Fitzmyer 1997: 512–513.

bir adam'ın yükselişini ve Arami Kralı Bar Hadad önderliğinde kralların oluşturduğu bir birliği yenişini, tanrısı Ilu-Wer'in zaferi için giriştiği stel projesini anlatır.[187]

Eski Aramice dilindeki son keşif ise İsrail kuzeyindeki Tel Dan stelidir. Bu taş üzerine, tamamlanmamış on üç satırlık bir yazıttır. Yazıt, bir Arami kralının, olasılıkla Hazael'in (sekizinci yüzyıl) 'İsrail Kralı' ve 'Davut'un kraliyet evi' üzerindeki zaferinden söz eder.

Pers İmparatorluğunun *lingua franca* olarak kullandığı Resmi Aramicenin esas alındığı, edebi metinlere kısaca bir göz atıldığında, Mısır Elephantine'de bulunan, orada yaşamış Yahudi kolonisinin beşinci yüzyıla tarihlenen arşivleriyle karşılaşılır.[188] Bununla beraber Mısır'daki diğer buluntular arasında Aramice en önemli edebi metin ise Ahikar Sözleri'dir. Aslının, Mısır'da beşinci yüzyıl sonlarında bulunan kopyasından en az bir yüzyıl kadar önce yazıldığı düşünülür. Anlatının sahibi Ahikar, Assur sarayının danışmanlarından biri, Esarhaddon'un yazıcısıdır. Anlatı, tanrılara itaat, disiplinin önemi, insanüstü nitelik taşıyan krallar, büyüklere saygı, tehlikeli arkadaşlıklar gibi geleneksel konuları işler. Ayrıca Ginsberg, metindeki masalsı sahnelerin Tel Halaf hayvan kabartmalarını anımsattığını düşünür.[189]

Tüm bunlarla beraber Aramice, Eski Ahit'ın *Ezra'nın Kitabı* gibi bazı bölümlerinde ve yine *Eyüp'ün Kitabı* gibi diğer dini metinlerde kullanılmıştır. Hatta Yunanca İncil'de de Aramice bazı sözcüklerin yer aldığı söylenir. Yine Aramicenin alt lehçelerinden olan Filistin ya da Galile Aramicesinin Hz. İsa'nın konuştuğu dil olduğu düşünülse de bu tartışmalı bir konudur.[190] Aramiceye Yahudilik ve Suriye Hıristiyanlığı (bkz. Resim 27.) gibi dinlerin yanı sıra Mandaizm ve Maniheizm gibi dinlerin literatürlerinde de rastlanır.

[187] Rosenthal 1958: 219–220. Bkz. Aramice Yazıtlar.
[188] Cook 1997: 182.
[189] Ginsberg 1958: 245–249.
[190] Cook 1997: 183–184.

Büyük İskender'in fetihleriyle, Aramice Yakın Doğu'nun büyük bir bölümünde resmi statüsünü kaybetse de, Grek-Roma emperyalizminden etkilenmeyen Nabatean Krallığı, Palmira, Edessa (Urfa) gibi bölgelerde değerini korur.[191]

Günümüze gelindiğinde Aramicenin Yakındoğu'daki hala bazı etnik gruplarca, farklı lehçelerle konuşulduğu görülür. Batı Aramicesi Suriye ve yakın çevresinde; Doğu Aramicesi Türkiye, Irak ve İran'ın bazı bölgelerinde konuşulmaya devam eder. Bu lehçeler genellikle Arapça, Türkçe ve Farsça etkiler taşır.

Günümüzde kullanılan standart Aramice harfler ve harf değerleri ise aşağıdaki tabloda yer aldığı gibidir:

Sıra	Harfler	Adları	Adların Anlamları	Ses veya Güç	Eş Latin Harfler	Sayısal Değerleri
1	ܐ	Alef	Öküz	a (yumuşak nefesle)	A	1
2	ܒ	Bet	Ev	b, bh (v)	B	2
3	ܓ	Gimel	Deve	g (sert), gh	G	3
4	ܕ	Dalet	Kapı	d, dh (düz th)	D	4
5	ܗ	He	Pencere	h (sert nefesle)	H	5
6	ܘ	Vau	Çivi	v,u,	V	6
7	ܙ	Zayin	Silah, Kılıç	z, dz	Z	7
8	ܚ	Çet	Çit	h, ç (ch) (gırtlaktan)	Ch	8
9	ܛ	Tet	yılan	t (kuvvetli)	T	9
10	ܝ	Yod	El	i, y	I	10
11	ܟ son = ܟ	Kaf	Avuç	k, kh	K	20 son = 500
12	ܠ	Lamed	Öküz üvendiresi	l	K	30
13	ܡ son = ܡ	Mem	Su	m	M	40 son = 600
14	ܢ son = ܢ	Nun	Balık	n	N	50 son = 700
15	ܣ	Sameh	Destek	s	S	60
16	ܥ son = ܥ	Ayin	Göz	o, â, ng (gırtlaktan)	O	70
17	ܦ son = ܦ	Pe	Ağız	p, f (ph)	P	80 son = 800
18	ܨ	Zaddi	Balık kancası	ts, tz, j	Tz	90 son = 900
19	ܩ	Kof	Başın arkası	q, qh (gırtlaktan)	Q	100
20	ܪ	Reş	Baş	r	R	200
21	ܫ	Şin	Diş	ş (sh), s	Sh	300
22	ܬ	Tau	Haç işareti	th, t	Th	400

[191] Dion 1995: 1293.

5.2 Aramilerde Sanat ve Kültür

Aramilerin maddi kültürleri ve sanatsal uygulamaları hakkında da Zincirli, Tel Halaf ve Hamat gibi yerleşim merkezlerinde ortaya çıkan buluntular sayesinde bilgi edinilebilir.

Aramiler çoğunlukla yerleşik hayata geçtikleri bölgelerin sanatsal geleneklerini, özellikle de Geç Hitit ve Kuzey Suriye sanatlarını benimsemişler, yapıtlarına zaman zaman kendi Batı Sami özellikli perspektiflerini de yansıtırlar. Assur İmparatorluğunun Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da etkin bir güç haline gelmesiyle sanatta Assur esinli uygulamalar da görülmeye başlanır.

Zincirli, Tel Halaf ve Hamat kazılarında saray ve tapınaklar, sütunlar, duvar kabartmaları, büyük heykeller ve heykel betimli sütun kaideleri bulunur. Özellikle de Tel Halaf'ta Arami toplumuna özgün bir *bit hilani*ye, heykellere ve kabartmalara rastlanılır. Heykellerde aslanlar, sfenksler ve grifonların betimlendiği; kabartmalarda insanlar, hayvanlar ve bitkiler kadar askeri ya da krali tören sahnelerinin de işlendiği görülür. Zincirli'de, yine bir *bit hilani* yapısına, Hitit, Geç Hitit, Batı Sami ve Assur etkili olduğu gözlenen kabartmalar ve heykellere, sütun kaidelerine rastlanır. Aramiler yerleşik hayatı benimsedikleri diğer Kuzey Suriye yerleşimlerinde de genel olarak saray ve tapınaklarda Kuzey Suriye geleneklerini sürdürürler, *bit hilani* tipi yapılar ve uzun odalı tapınaklar inşa etmeye devam ederler. Yine saray ve tapınak süslemelerinde sütunlar, çift kaideler, heykeller, kabartmalar ve yontu sanatının diğer örnekleri uygulandığı görülür.

Bu çalışmalarda, Aramilerin bakış açıları olarak değerlendirilen kendi Batı Sami kökenlerini yansıtan fizyonomik özellikleri ile de karşılaşmak mümkündür. Söz konusu bu fizyonomik özellikleri, Akurgal[192] ve Darga[193] Arami biçemi olarak tanımlarlar.

[192] Akurgal 2005: 195–246.
[193] Darga 1992: 220–367.

Akurgal, Geç Hitit sanatıyla ilgili incelemelerinde Arami biçemi tezini ortaya atar. Akurgal'a göre, Tel Halaf ve Zincirli kabartma ve heykelleri[194], Konya Ereğlisi yakınlarındaki İvriz Kaya Kabartması (bkz. Resim 28.), Karatepe kabartmalarının (bkz. Resim 29.) bir bölümü ve Maraş mezar stelleri (bkz. Resim 30.) Arami, diğer bir deyişle Sami özellikleri taşır. Akurgal, kavisli Sami burunları, kısa boyları ve basık vücut ölçüleri, helezon şekilli saç bukleleri, kulak önü bukle favorileri, Assur ya da Hitit özellikleri taşımayan özgün başlıkları (tiara), bazı kabartmalarda karşılaşılan çöl tipi sandaletleri ile bu biçemi tarif eder.

İvriz Kaya Kabartmasında yer alan Tanrı figürünün saç-sakal biçimini, Kral Varpalavas'ın süslü mantosunu *'Aramlaşmış'* olarak tanımlayan Akurgal, Fenike etkileri de gösteren Karatepe kabartmalarından, Kral Asitavata'yla özdeşleşen Ziyafet Sahnesinde çalgıcıların yer aldığı sol bölümde de Sami unsurlarına rastlandığını ifade eder. Yine Maraş mezar stellerindeki figürlerin saç biçimlerini, hüzünlü yüz ifadelerini Fenike ya da Arami biçemi olarak niteler. Ayrıca mezar steli geleneğinin de bir Fenike ya da Aram özelliği olduğunu söyler.

Darga da çalışmasında Akurgal'ın bu görüşlerini daha detaylı bir şekilde irdeler ve tekrarlar. Akurgal ve Darga'nın çalışmalarında öne sürdükleri bu Arami biçemi, yine Arami ismiyle anılan bu halk gruplarının Batı Sami kökenleri ve fizyonomik benzerlikleri göz önünde tutularak Batı Sami biçemi olarak da adlandırılabilir.

Kuzeydeki Arami yerleşimlerinde kentsel ve mimari gelenekler, Geç Hitit ve Kuzey Suriye sanatının iyi bilinen örnekleriyle paralellikler gösterir. Bu bağlamda Kuzey Suriye'de, dolayısıyla da Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Arami yerleşimlerinde karşılaşılan kentsel geleneklerden biri *bit hilani* mimarisidir.

[194] Tel Halaf ve Zincirli kentleri ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı inceleneceğinden bu bölümde detaya inilmemiştir.

Kuzey Suriye'deki ilk *bit hilani* örnekleri, Alalah'ta (Tel Açana), on sekizinci yüzyıldaki Kral Yarim Lim'in ve on dördüncü yüzyıl öncesine tarihlenen Nikmepa'nın saraylarında görülebilir.[195]

Bit hilani, dokuzuncu ve yedinci yüzyıllar arasında bölgede yaygın bir şekilde görülen, ön cephesi iki ya da üç sütunlu, arkasında küçük oda topluluklarının çevrelediği enlemesine ocaklı bir salonu bulunan, çoğunlukla iki ya da üç katlı bir saray yapısıdır. Girişin her iki yanında yer alan merdivenler üst katlara ulaşmaya sağlar. *Bit hilani*, II. Sargon'un ve diğer Assur krallarının yazıtlarına göre Amorit dilinde Hitit saraylarına ilişkin bir tanımdır:

> *" Onların Amorit dilinde bit hilani olarak adlandırdığı bir Hitit[196] sarayının önünü bir portiko süsledim. "* [197]

Bit hilani, Mezopotamya ve Assur mimarisinde benzerlerinin varlığına rağmen, özellikle de ön cephe planı ile Kuzey Suriye'ye özgü bir mimaridir. Kuzey Suriye örneklerinde portikolar ana binaya ön oda olarak hizmet etmelerine karşın, Assur ve Mezopotamya'daki benzerlerinde bu tür bir işlev söz konusu değildir. Bununla beraber *bit hilani* yapısının boyutları, alışılageldik Mezopotamya ve Mısır mimari uygulamalarının aksine daha küçüktür.[198]

*Bit hilani*nin yukarıdaki tanımına uygun olan yapı kalıntılarına Anadolu topraklarında, Tel Halaf, Zincirli, Sakçegözü ve Tel Tayinat gibi yerleşimlerde rastlanır. Dokuzuncu yüzyıla tarihlenen Tel Halaf'taki Tapınak-Saray, *bit hilani* tipi mimari yapılar arasında en eski ve en görkemlisi olarak anılır. Tel Tayinat, Sakçegözü ve Zincirli *bit hilani*leri arasında da büyük benzerlikler göze çarpar.

---

[195] Wolley 1955.
[196] Bu yazıttaki Hitit ismi ile Assurlularca Hatti olarak anılan Kuzey Suriye bölgesindeki Geç Hitit ve Arami devletleri kastedilmektedir. Çünkü Hitit mimarisinde bit hilani örneğine rastlanmamaktadır.
[197] ARAB II: 84.
[198] Frankfort 1954: 168.

Bununla beraber onuncu yüzyılda Kudüs'te inşa edilen Kral Süleyman'ın tapınağının Eski Ahit'teki tanımı da *bit hilani* mimarisini anımsatır:

> *" Tapınağın dış cephesine bitişik, ana bölümün ve iç odanın çevresindeki duvarlara bitişik, odalardan oluşan katlar yaptırdı. ... Kirişler tapınağın duvarlarına girmesin diye duvarların çevresinde dışarıya doğru çıkıntılar bıraktı."* [199]

Bit hilani, genellikle, özellikle de Assur mimarisinde sarayın belirli bir bölümü olarak kabul edilir. Anıtsal girişler, avlular, taht odaları, süitler ve kabul odaları, bu yapı içerisinde önemli bir yere sahip olsa da *bit hilani*nin esas özelliği sütunlu bir cepheye sahip olmasıdır.[200]

Kuzey Suriye sanatında önemli bir yeri olan ve Zincirli, Tel Halaf, Arslan Taş, Hamat gibi Arami yerleşimlerinde yapılan kazılarda da ele geçirilen ve sanatsal değer taşıyan diğer bir buluntu sınıfı da fildişleridir. II. Aşurnasirpal gibi birçok Assur kralının Arami yerleşimlerine ilişkin haraç ve vergi listelerinde de yer alır:

> *" Bit-Adinili adam Ahunu'dan haraç aldım; gümüş, altın, kalay, bronz, bronz kaseler, fildişi tabaklar, fildişi yataklar, fildişi sandıklar, altın ve gümüşle süslenmiş fildişi tahtlar, altın bilezik, altın yüzükler ve elbise, altın kolyeler, altın bir hançer, öküz, koyun ve şarap."*[201]

Fildişi oymaların ya da kakmaların yazıtlarda, kapı ve duvar dekorasyonlarında, mobilya fragmanlarında, taht süslemelerinde, yatak ve karyola başlarında, mücevher kutularında, buhurdanlıklar ve küçük şişelerde kullanıldığı görülür.

Fildişi ile ilgili, 1949 ve 1963 yılları arasında, eski Assur topraklarında, Nimrud'da ortaya çıkarılan büyük koleksiyondaki eserlerin yine Kuzey Suriye'de

[199] Eski Antlaşma 2001: 426, I. Krallar 6: 5–6.
[200] Winter 1982: 358.
[201] Grayson 1991: 216–217.

Zincirli, Hamat, Karkamış, Tel Halaf, Arpad ve Güney Suriye'de Aram-Şam gibi Arami yerleşimlerinde üretildiği düşünülür. Bu yerleşimlerde fildişi buluntulara rastlanmasına karşın bu sanat çalışmaları Kuzey Suriye sanatının bir ürünü olarak görülür ve bu çalışmalar incelendiğinde Batı Sami özellikleri ile karşılaşılmaz.

5.3 Aramilerde Din

Aramilerin yerleşik hayat kurdukları Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de, yerleştikleri ortamlardaki mevcut kültürü benimsemeleri din alanında da göze çarpar. Bu bağlamda Aramilerin diğer Suriye ve Mezopotamya toplulukları ile aynı dini paylaştıkları, özgün bir ruhani dünyaya sahip olmadıkları görülür.

Her Arami Krallığının ayrı bir panteonu olmasına karşın, Hitit ve Suriye gibi Yakındoğu'nun diğer toplumlarında da büyük saygı duyulan ünlü Fırtına Tanrısı Hadad[202] en büyük tanrı konumundadır. Hemen her Aramice yazıtta, Hadad'tan övgüyle söz edilir. Tüm Batı Sami toplumunda aynı derecede saygı gören, Batı Sami dünyasında kazandığı olağanüstü saygınlık Hıristiyanlık dönemine dek devam eden ve eski kutsal evi Halep olarak bilinen Hadad, Aramiler arasında da genellikle bir boğanın üstünde, şimşeklerle donanmış bir şekilde betimlenir. Hadad, Bit Bahiyani Aramilerince de 'Habur'un Efendisi' ya da 'Sikanlı Hadad' olarak anılır.[203]

Aramilerin saygı gösterdiği tanrıların arasında Tire kentinin baş tanrısı Melkart da yer alır. Aram-Şam Kralı Bar Hadad'ın Tanrı Melkart'a adadığı dokuzuncu yüzyıla tarihlenebilen bir yazıtın[204] varlığı söz konusudur.

Demir Çağı'nda kuzey batının en ünlü Sami tanrıçası olan, çıplak ve aslan başıyla tasvir edilen Biblos ve Sidon'un Hanımı Astarte, Mezopotamyalı İştar'ın Batı Sami dünyasındaki karşılığıdır. Klasik dönemin 'Suriye Tanrıçası' Atargatis kültü de

[202] Fırtına Tanrısı Adad, İbranice ve Aramice'de Hadad olarak adlandırılır.
[203] Grayson 1991: 390–391.
[204] Bkz. Aramice Yazıtlar.

yine Astarte ile ilişkilidir. Astarte'nin erkek formu olarak düşünülen Atar da Aramiler arasında saygı gören, Arpad / Bit Agusi Kralı Attar-şamak' ın da ismini taşıdığı bir tanrıdır.

Aramiler arasında yine ortak, tanıdık bir külte, Harran'ın Ay Tanrısı Sin'e rastlanılır. Samilerin yanı sıra Perslerin, Yunanlıların ve Romalıların da tapındığı Ay Tanrısı, Aramicede *Sahr* olarak anılır. Bu kült 2000 ile 539 yılları arasına tarihlenen uzun bir geçmişe sahiptir; 539 yılından sonra da farklı isimler altında yaşamaya devam eder. En büyük ilgiyi Kuzey Mezopotamya'nın Sami kökenli yarı göçebe yerleşimcileri arasında gören Ay Tanrısının sembolü hilaldir. Mezopotamya ve Kuzey Suriye kökenli birçok kabartmada bu sembolün kullanıldığı görülür. Bereket Tanrısı, Göğün Işığı gibi isimlerle de anıldığı olur.[205]

Sam'al Kralları Panamuwa ve Barrakab'ın yazıtlarında da Arami tanrılarının adı geçer:

> *" Hadad, El, Hanedan'ın Efendisi Rakib-El, Şamaş, Reşep ve Y'DY'nin tüm tanrıları.* "[206]

Rakib-El'in (Rekub-El, 'El'in arabacısı') ismi ve 'Hanedan'ın Efendisi' unvanı yalnızca Zincirli'ye özgüdür. Yine Zincirli'deki kazılarda Kral Kilamuwa'ya ait, altın bir kın üzerinde Rakabel'in adı görülür.[207] Adı anılan diğer tanrılar ise Yakındoğu'da en eski zamanlardan beri bilinen tanrılardır.

Benzer olarak, eski Bit Agusi topraklarında, Sefire'de bulunan antlaşma yazıtları da 'Arpad'ın Tanrıları'ndan söz eder. NKR, KD'H, RHBH ve 'DM Arpad'ın yerel tanrılarıdır.[208] Hamatlı Zakkur da yazıtında panteonunun baş tanrısı, 'Göğün Efendisi' Baalşamayn ile panteonun Ilu-Wer gibi diğer yerel tanrılarını listeler.[209]

---

[205] Green 1992: 23–38.
[206] KAI II 1973: Nr 31, 24; Nr 215, 223.
[207] Bkz. Aramice Yazıtlar.
[208] Sader 1987: 128.
[209] Pritchard 1958: 219–220. Bkz. Aramice Yazıtlar.

Zakkur'un yazıtında da adı geçen, aynı zamanda en eski Sami tanrılarından biri Dagan'ın oğlu olan Baal, Aramilerce Yağmur Tanrısı olarak kabul görür.[210]

Şamlı Bar Hadad'ın Tanrı Melkart ve Hamatlı Zakkur'un Ilu-Wer steli gibi Arami Krallarının da Mezopotamya'nın diğer kültürleri gibi inşa ettirdikleri tapınaklar ve yerleştirdikleri kült heykellerle övündükleri görülür. Hamat'da tapınakların kaldırım tabakalarında bulunan sekizinci yüzyıla ait grafitiler kısa adak dilekleri olarak yorumlanır.

Mühürlerde, kabartmalarda ve mezar taşlarında kurban masaları ve şarap sunu şekilleri tasvir edilir; yazıtlarda da tanrıların 'ekmek ve su' kabulünden ve -yine Yakındoğu'da yaygın olarak görülen- koyun kurban edildiğinden bahsedilir. Bununla beraber Aramilere ilişkin diğer dini kurallar ve ritüel uygulamaları tam olarak bilinmemektedir.[211]

[210] Driver 1956: 10, 13.
[211] Dion 1995: 1287.

SONUÇ

İkinci bin yılın sonlarında, Yakındoğu'da gerçekleşen Deniz Kavimlerinin yıkıcı hareketleri, bölgenin ekonomik, siyasi ve sosyal yapısında büyük değişikliklere yol açar. 'Karanlık Çağ' olarak da nitelendirilen bu dönemde bölgede, özellikle Suriye ve Mezopotamya'da yeni etnik gruplar ortaya çıkar. Bu etnik gruplardan Aramiler, Yakındoğu tarihinde ön planda yer alırlar ve Suriye çöllerinden çıkıp, tüm Mezopotamya'ya, Suriye'ye ve hatta Doğu Akdeniz kıyılarına yayılan Batı Sami kökenli, yarı göçebe bir grup olarak tanımlanırlar.

Süryani ve Keldani toplulukları, Aramilerin günümüzdeki uzantıları sayılmakla beraber, Eski Ahit'te Aramilerin İbranilerin ataları oldukları yolunda da referanslar bulunur. Bu referansların ötesinde yazılı kaynaklarda, Aram ismi öncelikle coğrafi bir bölge ile özdeşleştirilir. Bu özdeşleştirmeden yola çıkılarak da 'Arami' isminin etnik bir kimlikten öte, kabaca batıda Karkamış ve Halep, doğuda yukarı Fırat boyunca, Habur Nehri kadar uzağa; kuzeyde Urfa'dan Tel Halaf'a, hatta Nusaybin ötesine tanımlanan 'Aram' bölgesinde yaşayan, genelde Batı Sami kökenli pastoralistlerin oluşturduğu toplulukları adlandırmakta kullanıldığı düşünülebilir.

Assur kaynaklarında da Aramiler, Assur İmparatorluğunun bir tehlike olarak gördüğü, baş etmekte güçlük çektiği ve sahip oldukları Batı Sami kültürünün imparatorluk sınırları içerisinde yayılmasına karşı koyamadıkları bir topluluk olarak yer bulur. Bununla beraber Assurlular ve Aramiler arasında dil, mimari ve sanat gibi kültürel alanlarda karşılıklı bir etkileşim söz konusudur.

Genelde kabileler halinde yaşayan Aramiler, Anadolu'da günümüzde Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Gaziantep yörelerine yerleşerek, bu bölgelerdeki kent devletlerinde hanedanlıklar kurarlar. Bit Zamani, Sam'al ve Bit Bahiyani Anadolu toprakları içerisinde yer alan önemli hanedanlıklardır. Bu kent devletleri arasında Gaziantep sınırları içerisindeki Sam'al-Zincirli ve Nusaybin yakınlarında, hemen Türkiye-Suriye sınırında bulunan Bit Bahiyani, buluntuları ile Arami topluluğunun Batı

Sami özelliklerini yansıtan örnek yerleşimlerdir. Adı Assur yazılı kaynaklarında sıkça geçen, ama bugüne dek Aramilerle özdeşleştirilen herhangi bir maddi kültür kalıntısına rastlanmayan Bit Zamani de Diyarbakır ve çevresinde yer alır.

Bit Bahiyani – Tel Halaf topraklarında ortaya çıkarılan Arami dönemine ait buluntuların özgün bir karaktere sahip olmasına karşın, Sam'al-Zincirli buluntuları yalnızca Arami değil, yerel pek çok kültürün izlerini taşır. Önceleri Hitit İmparatorluğuna ait topraklar üzerinde yer almasının etkisiyle Hitit sanatının izleri, Suriye toprakları ile olan ilişkisi nedeniyle Kuzey Suriye ve Mezopotamya kültürünün etkileri, sonraları Sami ve Fenike kökenli halkların da kent nüfusu içerisinde önemli bir role sahip olmasıyla Sam'al, kültürel açıdan farklı dönemlere ayrılabilir. Bu dönemler içerisinde Arami ya da diğer bir deyişle Batı Sami kültürünün izleri de görülür. Saç biçimleri, giysi özellikleri ve hatta yüz ifadelerinde bu ayrıntılar fark edilebilir.

Aramileri Yakındoğu tarihinde diğer alt kültürlerden farklı kılan, geçmişte bölge halkının ortak iletişim dili olarak kullandığı Aramice gibi kültürel bir miras bırakmış olmalarıdır. Aramice, kuzeybatı Sami dil ailesine mensuptur. Birinci bin yılda yeni bir dil olarak görünmesine karşın, ikinci bin yılda Suriye bölgesinde konuşulan Amoritçe gibi Sami kökenli dillerin gelişiminde son nokta olarak da kabul edilebilir. Bu dilin bazı lehçeleri de günümüzde hala konuşulmaktadır.

Aramilerin kültürel unsurlar konusunda, pek çok Anadolu, Mezopotamya ve Levant geleneğini paylaştığı görülür. Yine bu toplulukla ilişkilendirilen kabartma, heykel gibi diğer sanat ürünleri, genelde Geç Bronz Çağı Suriye'sinin Hitit özellikleriyle bir birleşimidir. İlgili sanat çalışmalarında zaman zaman çöl esintileri hissedilse de Arami ismiyle anılan bu topluluklarda doğrudan 'Arami' olarak nitelendirilebilecek özgün eserlere sık rastlanmaz.

Dini uygulamalar hakkında net bilgilere ulaşılamamış olsa da Mezopotamya ve Suriye geleneğinin süreklilik gösterdiği gözlemlenir. Örneğin, Mezopotamya ve Anadolu topraklarında da kabul gören Fırtına Tanrısı Hadad, Arami panteonunda da karşılaşılan bir tanrıdır; yine Ay Tanrısı Sin'in de Aramilerce kutsal sayıldığı görülür.

Bununla beraber Sam'al-Zincirli gibi bazı Arami krallıklarında özgün tanrılara rastlamak da mümkündür.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

Akurgal 2005 — E. Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi,* TÜBİTAK, Ankara, 2005.

Albright 1975 — W.F. Albright, " The Emergence of The Arameans ", *Cambridge Ancient History* II/2, 1975, 529–536.

ARAB I — D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia, I,* Chicago, 1926.

ARAB II — D.D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, II, Chicago, 1927.

Assaf 1997 — A. A. Assaf, " SYRIA, Syria in the Iron Age ", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East,* ed. Erich Meyers, 1997, Vol. V, 131 – 134.

Bordreuil 1997 — P. Bordreuil, " Fakhariyah Aramaic Inscriptions ", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East,* ed. Erich Meyers, 1997, Vol. II, 301.

Bowman 1948 — R. A. Bowman, " Arameans, Aramaic and the Bible ", *Journal of the Near Eastern Studies* 7/2, 1948, 65–90.

Bunnens 1995 — G. Bunnens, " Syro-Anatolian Influence on Neo-Assyrian Town Planning ", *Abr-Nahrain Supplement 5*, 1995, 113-128

Cook 1997 — E. M. Cook, " Aramaic Language and Literature " *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East,* ed. Erich Meyers, Vol. I. 178–187.

Darga 1992 M. Darga, *Hitit Sanatı,* Akbank Kültür ve Sanat Kitapları:56, İstanbul, 1992.

Dion 1995 P. E. Dion, **“** Aramaean Tribes and Nations of First-Millennium Western Asia ”, *Civilizations of The Ancient Near East* Vol. I, ed. J.M.Sasson, New York, 1995, 1281–1294.

Driver 1956 G.R. Driver, *Canaanite Myths and Legends,* Old Testament Studies No. III, Edinburgh, 1956.

Donbaz 1990 V. Donbaz, “Two Neo-Assyrian Stelae in the Antakya and Kahramanmaraş Museums” *Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia Project 8*, 1990, 4–24.

Eski Antlaşma 2001 *Kutsal Kitap, Eski Ve Yeni Antlaşma (Eski Ahit. Zebur, İncil)*, İstanbul, 2001.

Frankfort 1952 H. Frankfort, “ The Origin of The Bît Hilani ”, *Iraq* 14, 120–131.

Frankfort 1954 H. Frankfort, *The Art and Architecture of Ancient Orient,* Harmondsworth, 1954.

Fitzmyer 1997 J. A. Fitzmyer, “ Sefire Aramaic Inscriptions ”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East,* ed. Erich Meyers, Vol. IV, 512–513.

Ginsberg 1958 H. L. Ginsberg, “ The Words of Ahiqar ”, *The Ancient Near East, An Anthology of Texts and Pictures,* ed.by James B. Pritchard, Princeton, 1958, 245–249.

Gonnella vd. 2005 J. Gonnella, W. Khayyata, K. Kohlmeyer, *Die Zitadelle von Aleppo und der Temples des Wettergottes, Neue Forschungen und Entdeckungen,* Münster, 2005.

Grayson 1972 A. K. Grayson, *Royal Inscriptions of Mesopotomia: Assyrian Periods,* Vol. 1, Weisbaden, 1972.

Grayson 1990 A.K. Grayson, "Assyria; Ashur-Dan II to Ashur-Nirari V (934–745 BC)", *Cambridge Ancient History III/I*, 1990, 238–281.

Grayson 1991 A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I (1114 -859 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods/ Vol 2, Toronto, 1991.

Grayson 2002 A. K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC I I (858 – 745 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods/ Vol 3, Toronto, 2002.

Green 1992 T. M. Green, *The City of the Moon God Religious Traditions of Harran,* Leiden, 1992.

Hawkins 1982 J. D. Hawkins, " The Neo-Hittite states in Syria and Anatolia " *Cambridge Ancient History* III/1, 1982, 372–441.

Heimpel 2003 W. Heimpel, *Letters to the King of Mari: A New Translation with Historical Introduction, Notes and Commentary,* Winona Lake, 2003.

Hrouda 1962 B. Hrouda, *Tell Halaf IV, Die Kleinfunde Aus Historischer Zeit,* Berlin, 1962.

Ikeda 1979 Y. Ikeda, " Royal Cities and Fortified Cities ", *Iraq* 41, 75–87.

Ikeda 1984 — Y. Ikeda, “Hittites and Aramaeans in the Land of Bit-Adini ”, in: *H.I.H.Prince Takahito Mikasa (Hg.), Monarchies and Socio-Religous Traditions in the Ancient Near East*, Wiesbaden, (Bulletin of the Middle Eastern Culture Centre in Japan 1) 1984, 27–35.

KAI II — H. Donner – W. Röllig, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften,* Band II Kommentar, Wiesbaden, 1973.

Klengel 2000 — H. Klengel, The Crisis Years and the New Political System in Early Iron Age Syria Some Introductiory Remarks, *Essays on Syria in the Iron Age Ancient Near Eastern Studies* 7, ed. Guy Bunnens, Louvain, 2000, 21–30.

Köroğlu 1998 — K. Köroğlu, *Üçtepe I: Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/ Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası,* Ankara 1998, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Köroğlu 2006 — K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar,* İstanbul, 2006.

Krader 1959 — L. Krader, “The Ecology of Nomadic Pastoralism”, *International Social Science Journal,* XI, 1959, 499–510.

Kuhrt 1995 — A. Kuhrt, *The Ancient Near East c.3000-330 B.C.,* Vol. II, Londra, 1995.

Kupper 1957 — J. R. Kupper, *Les Nomades en Mésopotamie au temps des roi des Mari,* Paris, 1957.

Landsberger 1948 — V. B. Landsberger, *Sam’al, Studien zur Entdeckung der Ruinenstaette Karatepe,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1948.

Lipinski 2000 E. Lipinski, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion,* Leuven, 2000.

Luschan I-IV F. von Luschan, *Ausgrabungen in Sendschirli Ausgeführt und Herausgegeben im Auftrage I-IV*, Berlin, 1893–1911.

Macqueen 1995 J. G. Macqueen, "The History of Anatolia and of the Hittite Empire: An Overview", *Civilizations of the Ancient Near East* Vol. II. ed. J.M.Sasson, New York, 1995, 1085 – 1105.

Matthers 1981 J. Matthers, " The River Qoueiq, North Syria, and its Catchment ", *Oxford: British Archaeological Reports, International Series*, 98, 1981.

Meissner 1933 B. Meissner, " Die Keilschrifttexte auf den steinemen Orthostaten und Statuen aus dem Tell Halaf ", *Archiv für Orientforschung,* Beiband 1, Berlin, 1933, 71–79.

Mellink 1958 M. J. Mellink, Review Tell Halaf III, *American Journal Archaeology* 62, 1958, 438–440.

Moortgat 1955 A. Moortgat, *Tell Halaf III, Die Bildwerke,* Berlin, 1955.

Naumann 1975 R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1975.

Oates 1991 J. Oates, " The Aramaeans ", *Cambridge Ancient History* III/2, 1991, 184–186.

O'Callaghan 1948 R. T. O'Callaghan, *Aram Naharaim*, Roma, 1948.

Oded 1979 B. Oded, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire,* Wiesbaden, 1979

Oppenheim 1931 M. F. Oppenheim, *Tell Halaf Eine neue Kultur ältasten Mesopotamien,* Leipzig, 1931.

Oppenheim 1945 H. Schmidt, *Tell Halaf I, Die Prähistorischen Funde,* Berlin, 1945.

Oppenheim 1950 F. Langenegger, K. Müller, R. Naumann, *Tell Halaf III, Die Bauwerke,* Berlin, 1950.

Orthmann 1971 W. Orthmann, *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst,* Bonn, 1971.

Özyar 1991 A. Özyar, *Architectural Relief Sculptures at Karkemish, Malatya and Tell Halaf: A Technical and Iconographic Study,* Bryn Mawr College, 1991.

Parker 2001 B. J. Parker, *The Mechanics of Empire. The Northern Frontier of Assyria as A Case Study In Imperial Dynamics*, Helsinki, 2001.

Postgate 1992 J.N. Postgate, "The Land of Assur and the Yoke of Assur", *World Archaeology 23*, No: 3, Archaeology of Empires, 1992, 247–263.

Pritchard 1958 J. B. Pritchard, *The Ancient Near East, An Anthology of Texts and Pictures,* Princeton, 1958.

Radner- Schachner 2001 K. Radner ve A. Schachner, "Tuşhan'dan Amedi'ye: Assur Döneminde Yukarı Dicle Havzasıyla İlgili Topografik Sorular", *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları,* Ankara, 2001, 729–748.

Roaf 1996 M. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, Atlaslı Uygarlıklar Ansiklopedisi 9*, İstanbul, 1996.

Roaf -Schachner 2004 M. Roaf ve A. Schachner, " The Bronze Age to Iron Age transition in the upper Tigris region: new information form Ziyaret tepe ve Giricano ", *Anatolian Iron Ages 5*, ed. A. Çilingiroğlu ve G. Darbyshire, Londra, 2004, 1–9.

Rosenthal 1958 F. Rosenthal, " Canaanite ve Aramaic Inscriptions ", *The Ancient Near East, An Anthology of Texts and Pictures,* ed. James B. Pritchard, Princeton, 1958, 218–220.

Rouks 1992 G. Rouks, *Ancient Iraq*, Londra, 1992.

Sader 1987 H. Sader, *Les Arameens de Syrie depuis leur fondation jusqu'a leur transformation en provinces assyriens,* Beyrut, 1987.

Sader 1992 H. Sader, " The 12th Century B.C. in Syria:The Problem of the Rise of the Aramaeans ", *The Crisis Years: The 12th Century B.C. From Beyond the Danube to the Tigris,* ed. W.A. WARD&M.SHARP JOUKOWSKY, Iowa, 1992, 157–163.

Sader 2000 H. Sader, " The Aramaean Kingdoms of Syria Origin and Formation Processes ", *Essays on Syria in the Iron Age, Ancient Near Eastern Studies* Supplement 7, ed. Guy Bunnens, Louvain, 2000, 61–76.

Schwartz 1989 G. M. Schwartz, " The Origins of the Aramaeans in Syria and Northern Mesopotamia:Research Problems and Potential Strategies ", *To the Euphrates and Beyond* (Archaeological

Studies in Honour of M. Van Loon, Ed. O.M.C. Haex, H.H. Curves, P.M.M.G. Akkermans) Rotterdam, 1989, 275-291.

Schwartz 1995 G. M. Schwartz, " Pastoral Nomadism in Ancient Western Asia ", *Civilizations of The Ancient Near East* Vol. I, ed. J.M.Sasson, New York, 1995, 249 – 258.

Sevin 1997 V. Sevin, *Anadolu Arkeolojisi Başlangıçtan Perslere Kadar,* İstanbul, 1997.

Sevin 1999 V. Sevin, *Yeni Assur Sanatı,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Strommenger 1985 E. Strommenger, "Assyrian Dominitaion, Aramaean Persistence ", *Ebla to Damascus: Art and Archaeology of Ancient Syria,* ed. Harvey Weiss, Washington, D. C., 1985, 322-325.

Weidner 1940 J. Friedrich, G.R. Meyer, A. Ungnad & E. F. Weidner, " *Die Inschriften vom Tell Halaf*, *Keilschrifttexte und aramäische Urkunden aus einer assyrischen Provinzhaupstadt* ", Archiv für Orientforschung, Beiheft 6, Berlin, 1940.

Winter 1982 I. J. Winter,"Ivory Carving"*Ebla to Damascus: Art and Archaeology of Ancient Syria,* ed. Harvey Weiss, Washington, D.C., 1985, 339-346.

Wolley 1955 L. Wolley, *Alalakh, An Account of the Tell Atchana in the Hatay, 1937–1949*, Londra, 1955.

Zadok 1991 R. Zadok, " Elements of Aramaean pre-history ", *Ah Assyria… Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor,* ed. M. Cogan & I. Eph'al, Scr Hieros 33, Kudüs, 1991, 104–117.

Resim 1 – Yeni Assur İmparatorluğundaki nüfus nakil uygulamalarının kabartmalara yansıması, Oded 1979.

Resim 2 – Sam'allı Kral Kilamuwa'nın Assur krallarının giysilerine ve geleneklerine öykündüğü yazıtı, Orthmann 1971.

Resim 3 – Sam’al Kralı Barrakab’ın Assur krallarının giysilerine ve geleneklerine öykündüğü yazıtı, İstanbul Şark Eserleri Müzesi.

Resim 4 – Sam'al – Assur sanatından esinlenilerek savaş arabası sahnesinin uygulandığı bir kabartma, İstanbul Şark Eserleri Müzesi.

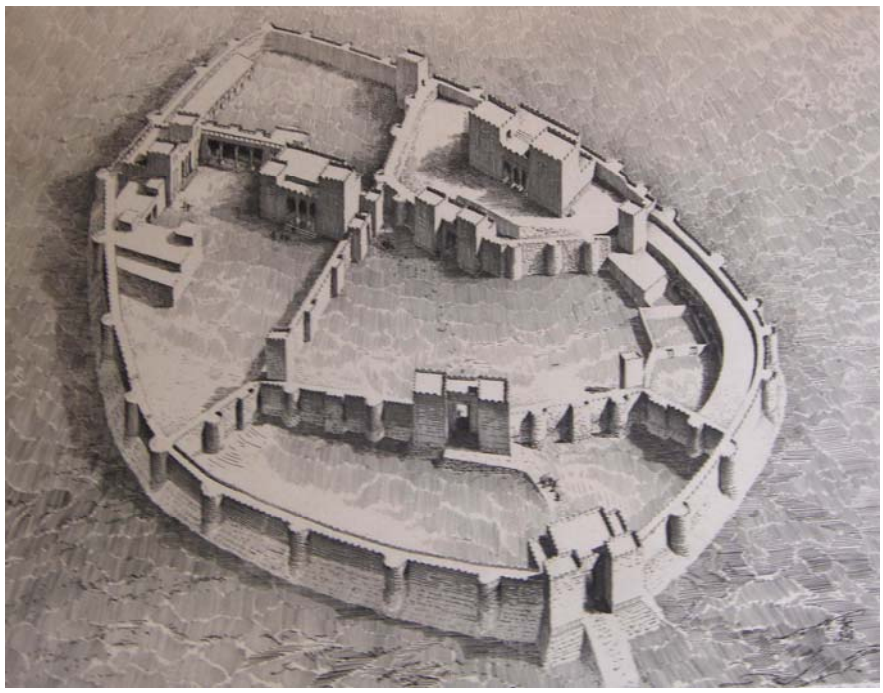

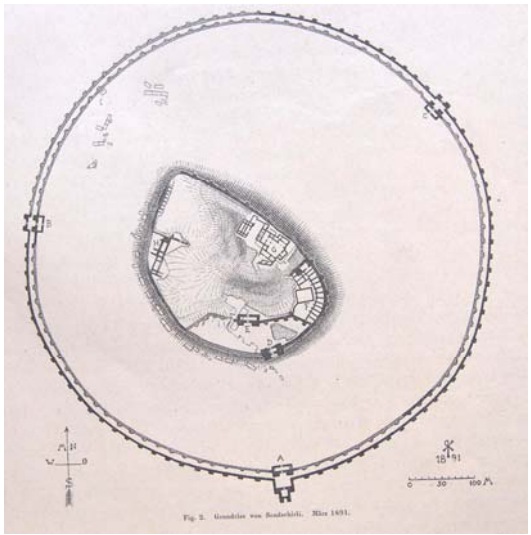

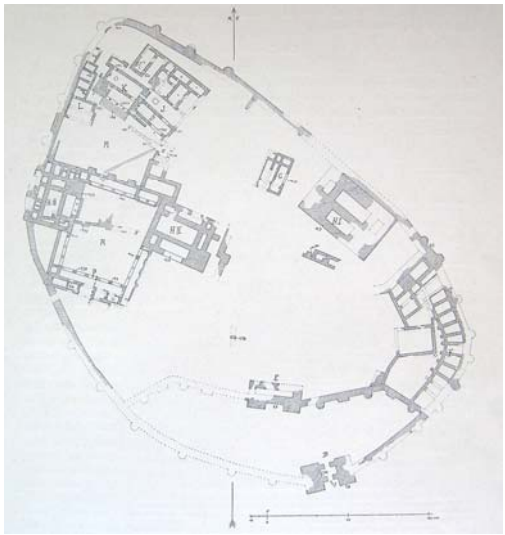

Resim 5 – Sam’al kentine ait yerleşim planları, Luschan I.

Resim 6 – Sam’al – Geç Hitit stilinde yontulmuş kapı aslanları,
İstanbul Şark Eserleri Müzesi.

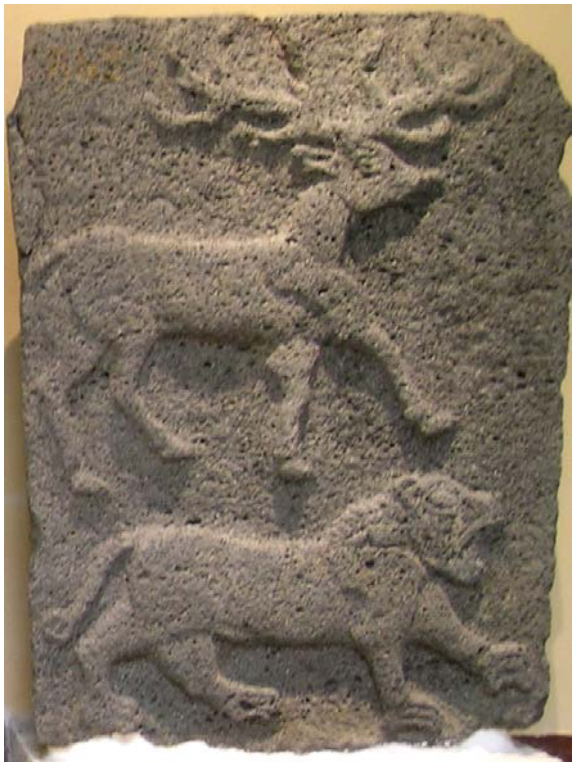

Resim 7 – Sam'al - Geç Hitit stilinde güney kapısı kabartmaları,
İstanbul Şark Eserleri Müzesi.

Resim 8 – Sam’al – Kral heykeli, İstanbul Şark Eserleri Müzesi.

Resim 9 – Sam’al – Yürüyen Kral kabartması ve Aram özelliği olarak düşünülen çöl sandaleti ayrıntısı, İstanbul Şark Eserleri Müzesi.

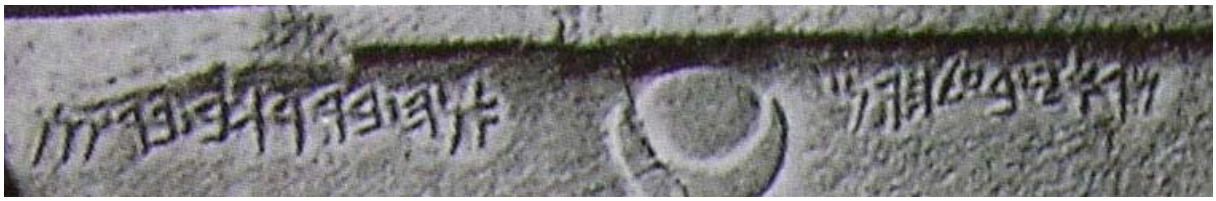

Resim 10 – Kral Barrakab'a ait, Ay Tanrısı Harranlı Sin'in anıldığı, Aramice "Ben, Barrakab, Panamuwa'nın oğlu, benim tanrım Baal, Harran " anlamına gelen yazının da yer aldığı kabartma, Luschan 1.

Resim 11 – Müzisyenler, İstanbul Şark Eserleri Müzesi.

Resim 12 – Saray görevlileri,
İstanbul Şark Eserleri Müzesi.

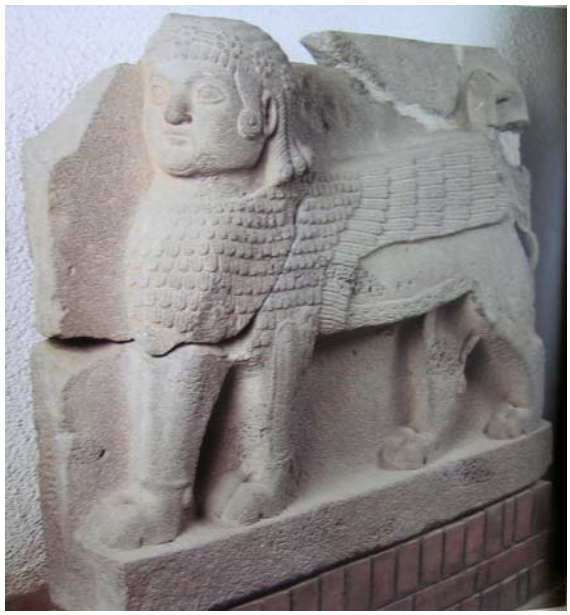

Resim 13 – Saç biçimi nedeniyle Arami stili olarak kabul edilen sfenks kabartması, İstanbul Şark Eserleri Müzesi.

Resim 14 – Saç biçimi nedeniyle Arami stili olarak kabul edilen sfenksli kaide, İstanbul Şark Eserleri Müzesi.

Resim 15 – Bezekli sütun kaidesi, İstanbul Şark Eserleri Müzesi.

Resim 16 – Ziyafet konulu mezar steli, İstanbul Şark Eserleri Müzesi. Hizmetkarın saç biçimi, Hanımının tiarası ve saç biçimi Arami stili olarak kabul edilir.

Resim 17 – Sam’al’da ortaya çıkarılmış Tanrı Hadad’ın yazıtlı heykeli, Luschan I.

Resim 18 – Assur Kralı Esarhaddon'un Sam'al'da ortaya çıkarılmış steli, Luschan I.

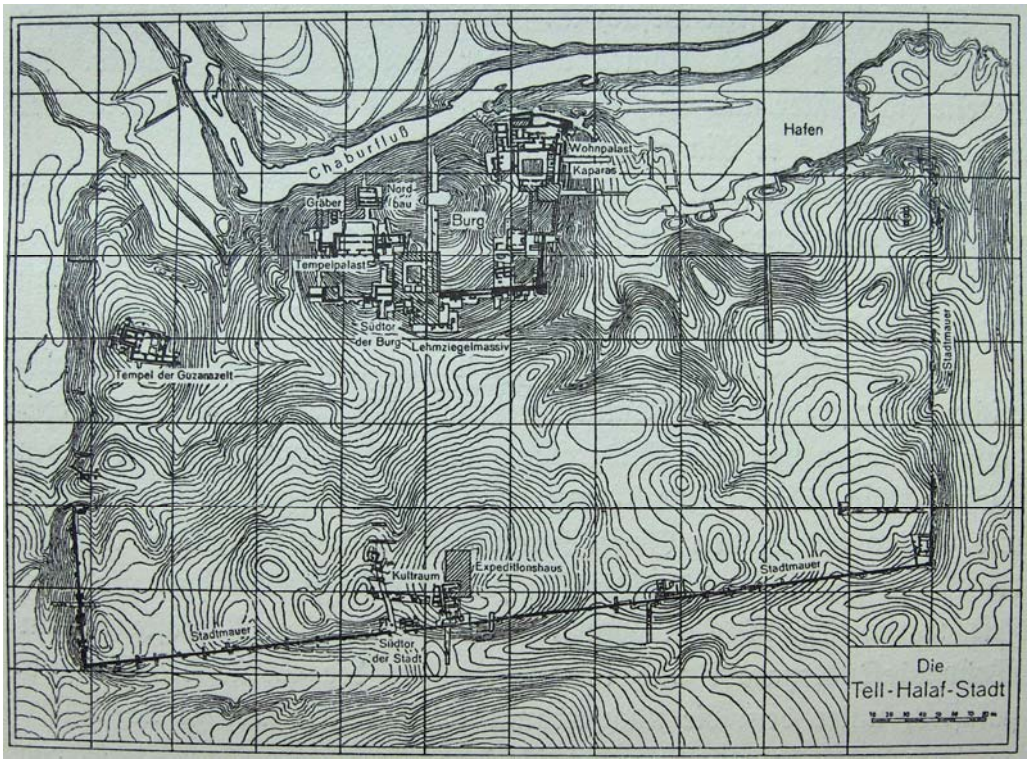

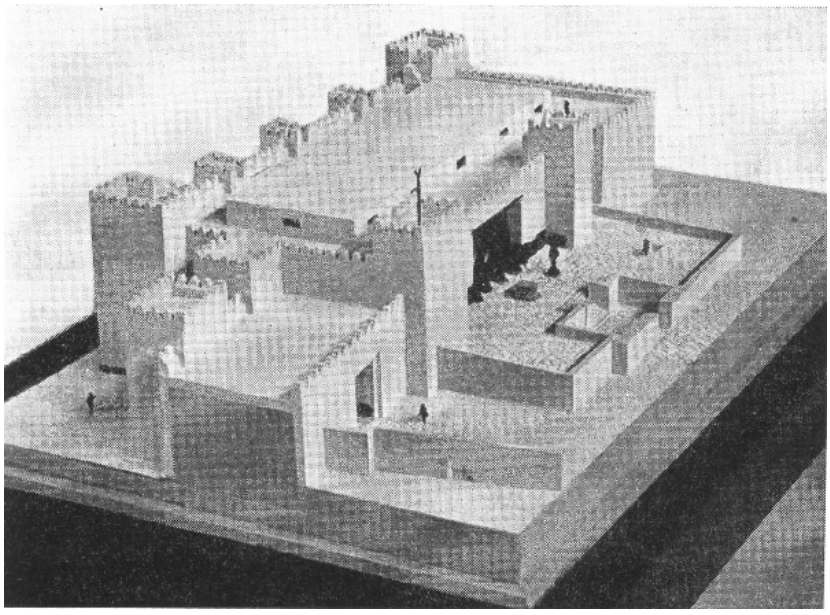

Resim 19 ve 20 – Tel Halaf'a ait kent planı ve Tapınak-Saray, Oppenheim 1931.

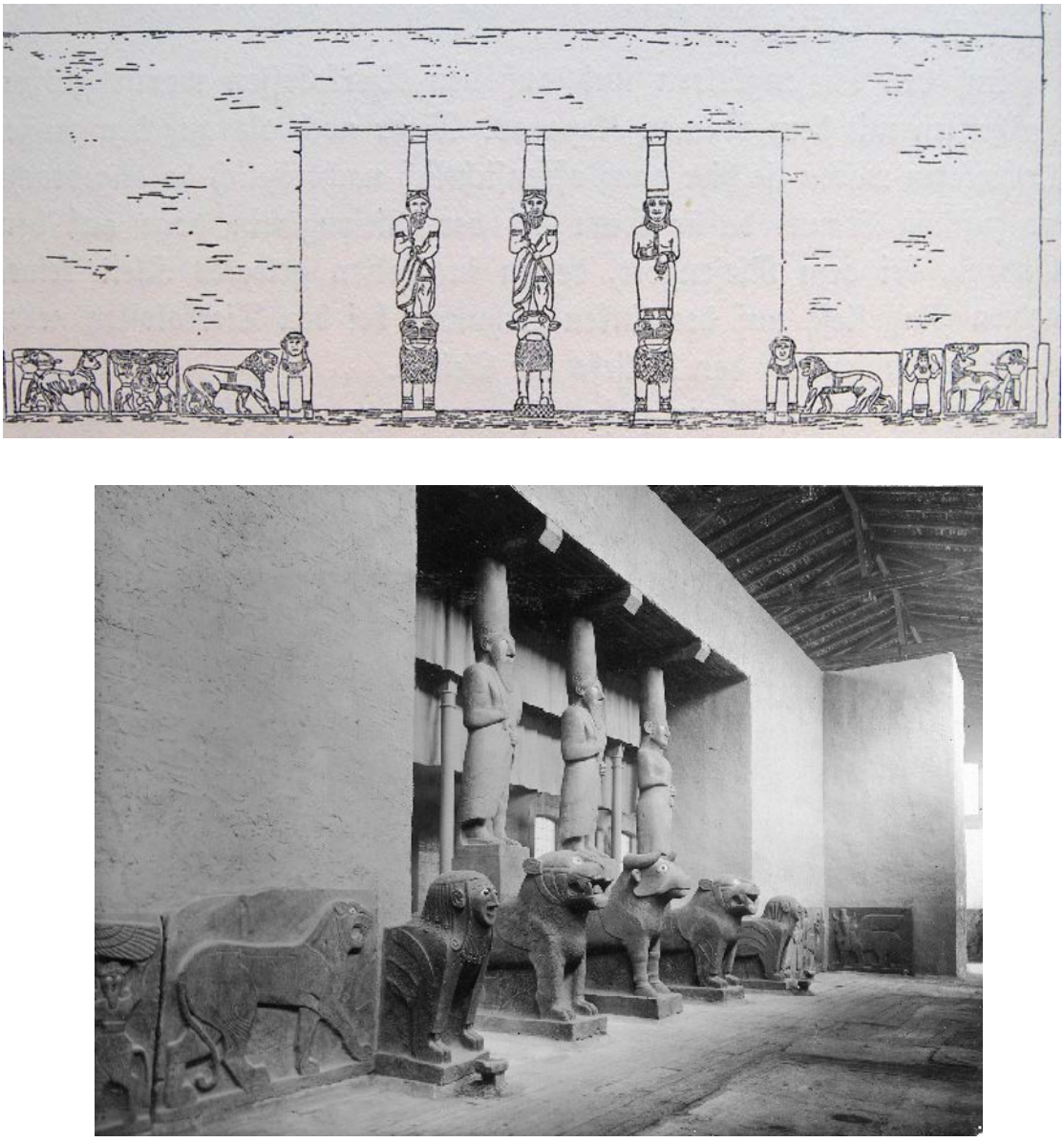

Resim 21 – Tel Halaf - Tapınak-Saray girişindeki üç dev heykel, Oppenheim 1931.

Resim 22 – Tel Halaf'ta ortaya çıkarılan akrep adam heykeli, Oppenheim 1931.

Resim 23 – Tel Halaf - Tapınak-Saray, Kapara dönemi kabartmaları,
Oppenheim 1931.

Resim 24 – Tel – Halaf Tapınak-Saray küçük ortostatlar, Oppenheim 1931.

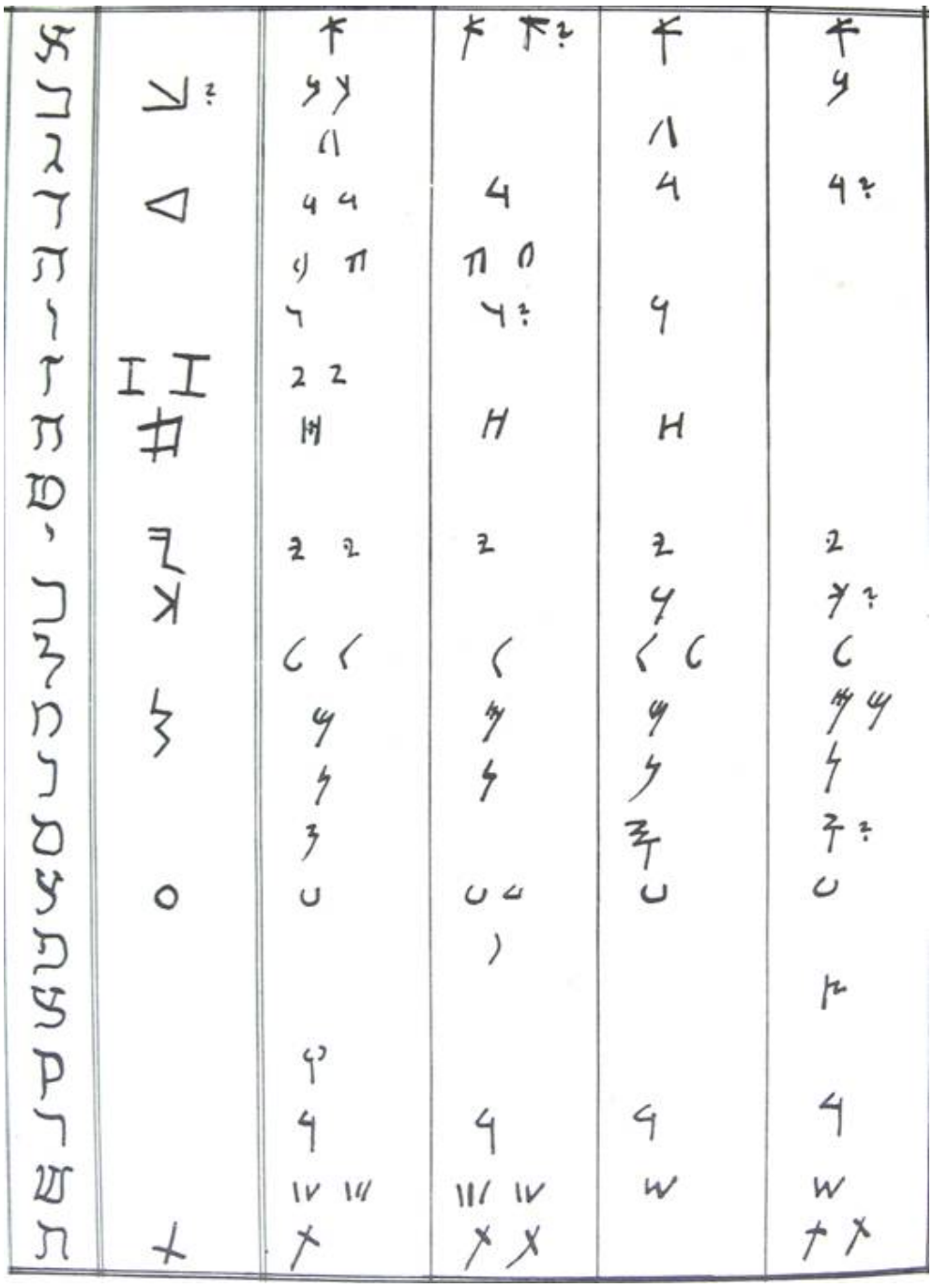

Resim 25 – Aramicenin gelişim aşamaları ve Aramice alfabe, Weidner 1940.

Resim 26 - Aramice ve Akkadca yazan katipler betimi, Strommenger 1985.

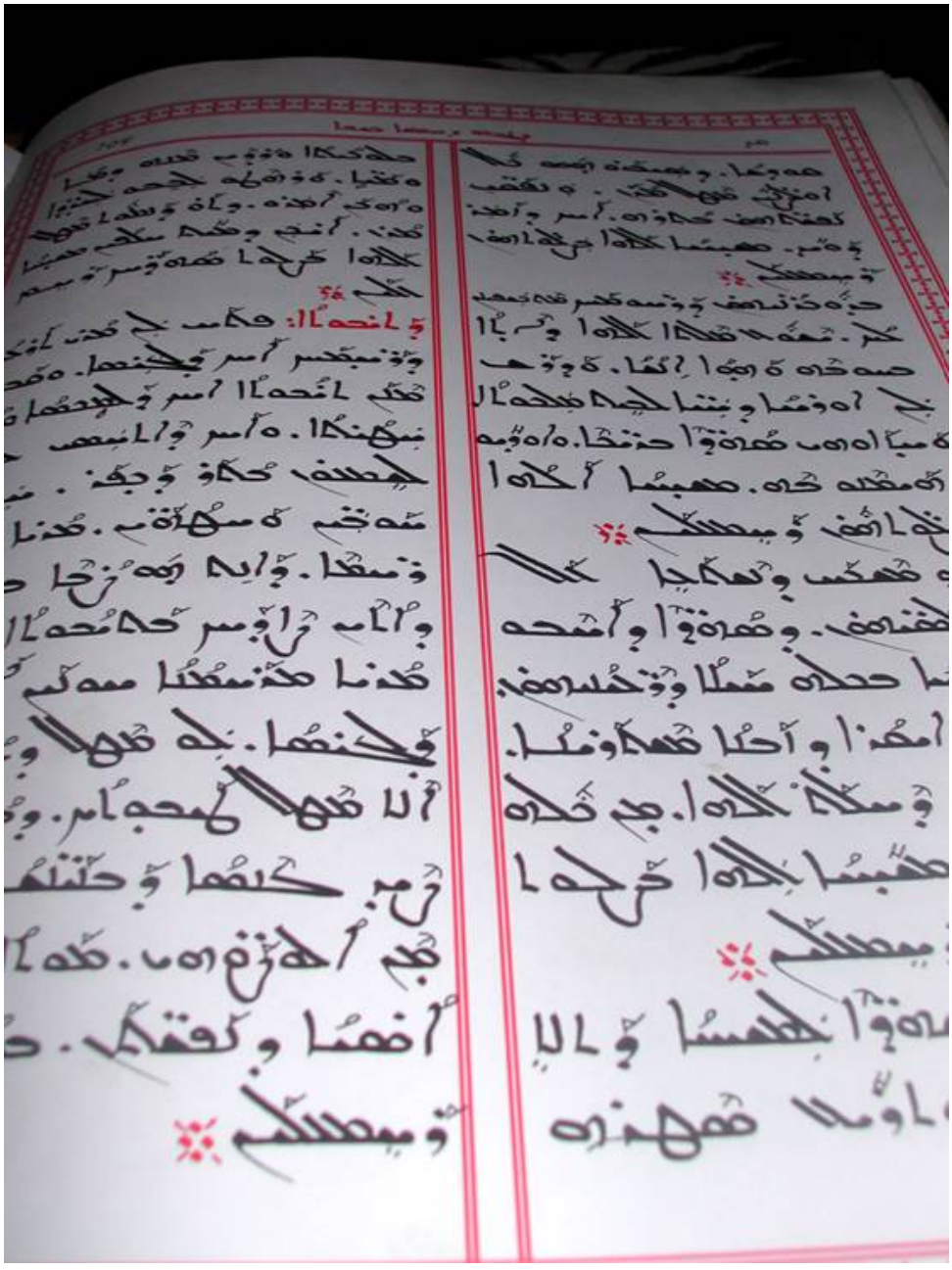

Resim 27 - Aramicenin Süryani dini literatüründe kullanılışı,
Deyrülumur Manastırı, Mardin.

Resim 28 - İvriz Kaya kabartması, Darga 1992.

Resim 29 - Karatepe – Kral Azitavata'nın yemek şöleni kabartmasının sol bölümü, Karatepe Adana.

Resim 30 - Maraş mezar steli, Darga 1992

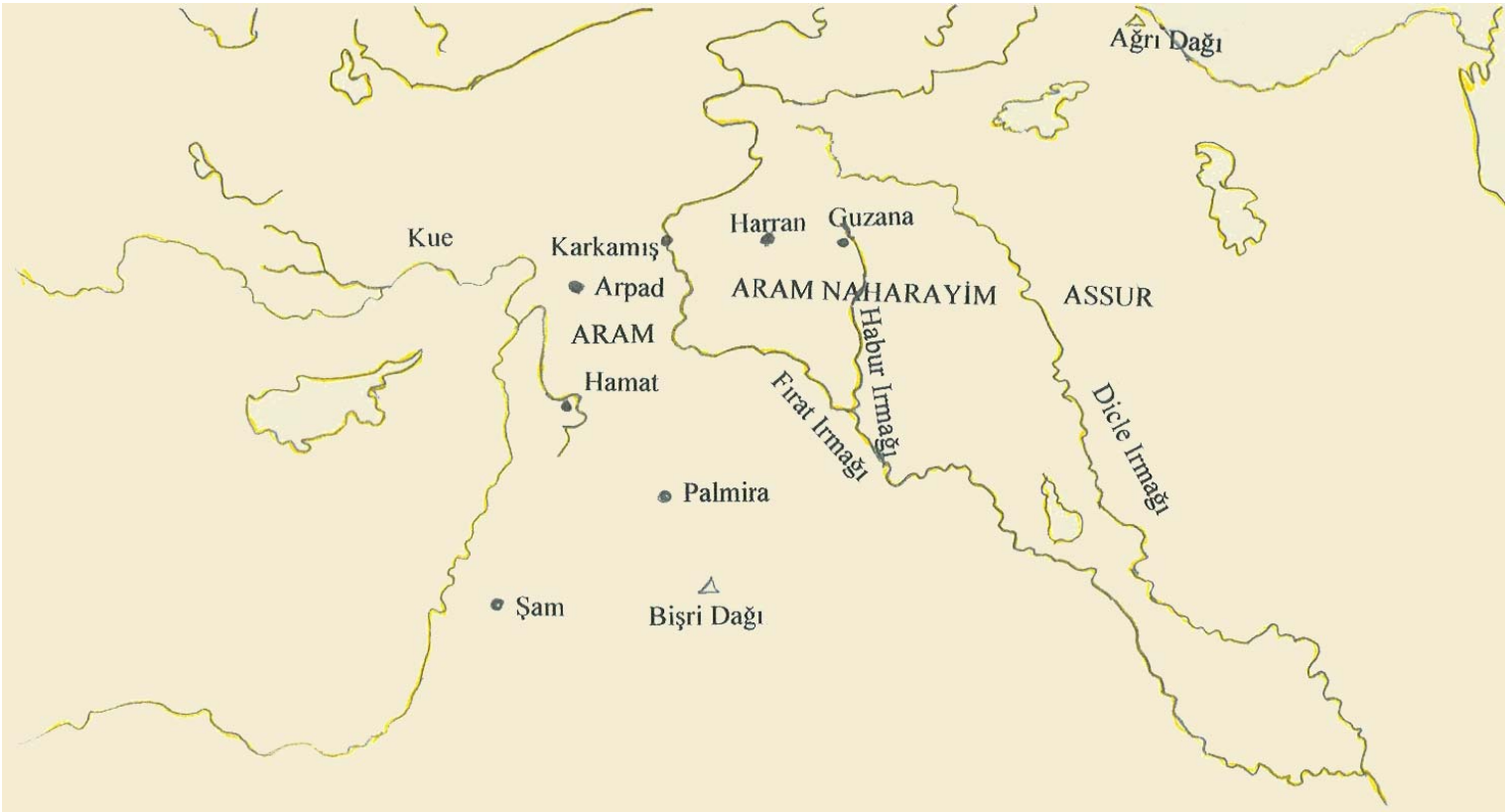

Harita 1 – Aramilerin Ortaya Çıktığı Coğrafya ve Aram Naharayim

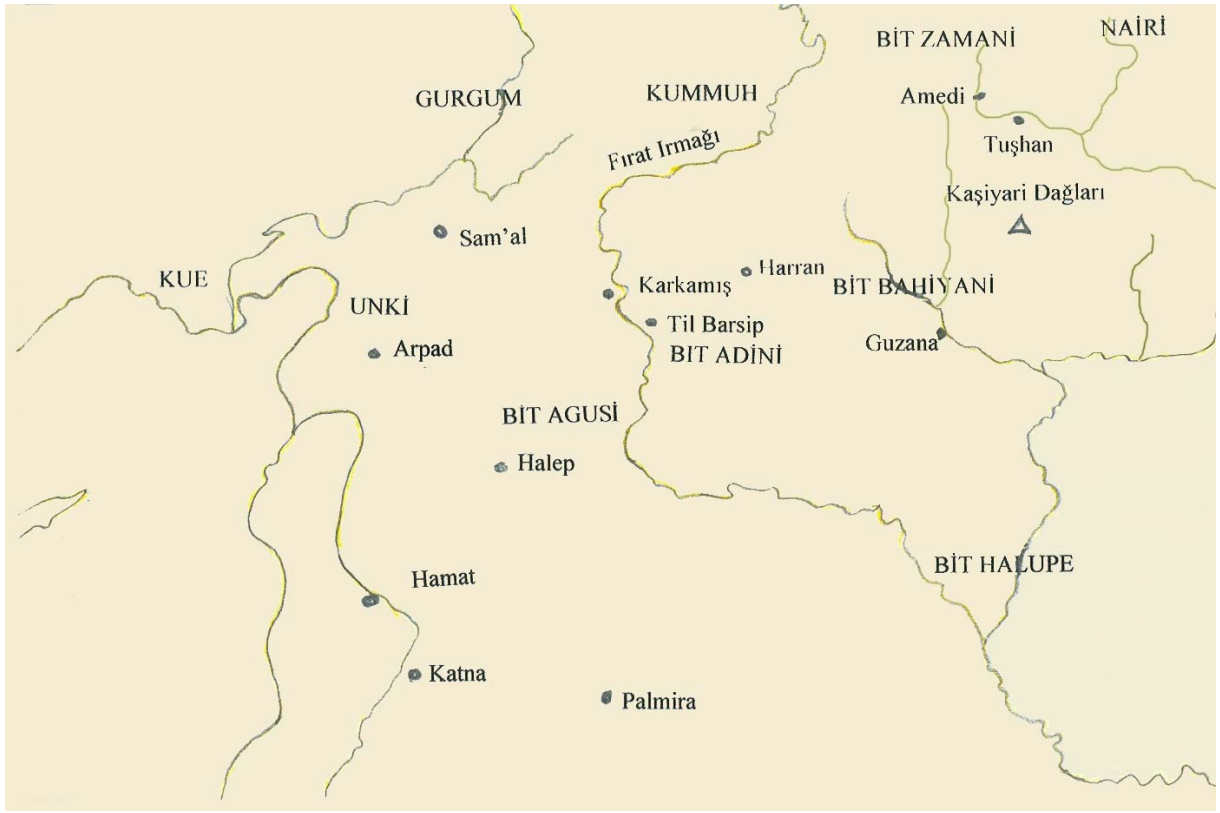

Harita 2 – Anadolu Toprakları ve Çevresinde Arami Topluluklarının Bulunduğu Yerleşim Alanları